

Проф. Лазо М. Костић

**КРИВОШИСКИ
УСТАНАК**

1869 ГОДИНЕ

Приватно издање
Милоша Ковача, Ванкувер, Б. К., Канада.

ХАМИЛТОН

1959

Штампарија “Канадски Србобран”

175 Barons Ave. N.

Hamilton, Ont., Canada.

ПРЕДГОВОР

I

Сакупљајући материјал о Српском Приморју, нашао сам прилично података и о бунама Срба Бокелја у XIX веку. Биле су четири такве буне: 1814, 1848, 1869, 1882. Трећа по реду била је најобимнија, најкрвавија и -- најуспешнија. Она је прославила Боку по целој Европи; њом се сваки бокелјски Србин и данас дичи.

Пошто укупна књига о Српском Приморју нема изгледа да ускоро види светла (јер за тако велика дела издавача је у српској емиграцији скоро немогуће наћи), то сам стао да размишљам: Како би било да и овде поступим слично као са Босном, па да поједине отсеке издвојим, заокружим, и засебно објавим? Тиме се добива двоструко: прво, бар нешто од прикупљене грађе ипак угледа светло и не очаја у фијоци (јер се мале књижице много лакше растурају, а трошкови за њихово издавање нису велики); друго: велико, капитално, дело се постепено смањује у свом опсегу, тако да се бар начелно олакшава његово објављивање кад-тад.

Прво сам помислио да обрадим Бокелјске буне или Бокелјски устанак из 1869. Зато што је он најславнији и за српску Боку најрепрезентативнији, а затим, што се на јесен навршава 90 година од избијања а мало затим и веома успешног завршетка тога устанка. Истина, 90 година нису јубиларни датум. Али, пошто има веома мало изгледа да ја доживим и стогодишњицу тога славног геста бокелјских Срба, а још мање вероватноће да ће се сав скупљени материјал до тада моћи да сачува, то сам решио да најпре ово објавим.

Али ко да финансира то издање? Обратио сам се једном од потомака тих јунака, који је традицију свога краја продужио и овог последњег рата, г. Милошу Ковачу у Ванкуверу, на канадском Пацифику, са питањем би ли он могао наћи са својим ужим земљацима, чији ће се преци овде достојно приказати, новчану могућност да се дело изда. За себе, разуме се, нисам тражио ни паре, ни најмању накнаду трошкова. А за трошкове штампарије упутио сам га на две-три адресе, па да се сам распита. Он је то учинио, и одговорио после непуне две недеље да ће сам да делце финансира. Ја му од срца захваљујем на томе. Он је још једанпут доказао да је достојан потомак славних устаника.

II

Овде сам се не само ограничио на устанак 1869 године, већ сам одлучио да извршим и даљу рестрикцију па да прикажем само Устанак у Кривошијама. Поред Кривошија, те године су се побуниле биле и још неке српске општине у Боки које су ратовале са ништа мањим еланом и пожртвовањем. Али је у Кривошијама аустриска војска заглавила и доживела незапамћен пораз; истини за вољу треба признати да су

славу Боке тада сковали Кривошије. Па чак и у извештајима светске штампе и доцнијих књига више се говори о Кривошијама него о Боки.

Чак и у Народној Енциклопедији Станоја Станојевића описан је од Владимира Ћоровића (у литератури под 26) "Кривошишки устанак", док о осталим бокељским устанцима нема ни речи у целом том делу. Јер, Кривошишки устанак постао је појам у светској публицистици и у српској историографији. Зато један меродавни српски историчар пише у делу водећег српског историчара само о Кривошишском устанку, и то првом, који историја не може да мимоиђе. И други један историчар, Хрват, спомиње у истој едицији "кривошишке усташе", за које се заузима код Бечке владе гроф Борђе Војновић (27).

Зато сам ја преносио овде углавном оно што је о Кривошишском устанку писано. Где се то у страним публикацијама, одакле материјал преузимам, не може издвојити, споменуће се овде и остале "бокељске буне". Али је постављена тема: описати Кривошишки устанак, или, како се још каже, Први кривошишки устанак, јер је 1882 извршен Други кривошишки устанак са далеко мањим успехом. Све остале буне Срба у Боки биле би укратко приказане у делу "Српско Приморје" или опет у некој засебној књижици.

Тамо би се Први кривошишки устанак само додирнуо у најкраћим потезима, јер наша емиграција не може да поднесе луксуз двоструког објављивања истог материјала, чак и кад би прва едиција била сасвим распродата. Ова књижица ће учинити сувишним и поновно објављивање неких општих историских података о Боки. Тако нпр. о аутономији њених општина кроз скоро сву познату историју. Утолико је заиста ово цепкање материјала у даним приликама пробитачно.

Кривошије су један предео Боке, на брдима изнад Рисна, сасвим близу некад херцеговачком а после црногорском Грахову. Оне нису под Аустријом сачињавале засебну општину, већ су придодате биле општини Рисан, због чега се нико тамо није бунио. Издржавање засебне општине стојало је много, а Рисан је био једнако српски и православни као и Кривошије.

Ја и саме становнике Кривошија називам **Кривошије**, а не Кривошијани, како је у последње новије време одомаћено не само ван Боке већ и у истој Боки. А то је погрешно: Кривошије је тзв. етнички, племенско обележење. Предео је назван према људима, а не људи према пределу. Истоветан случај као са Паштровићима, Бјелопавлићима итд., али такође са Маинама, Цуцима, Његушима, Бјелицама итсл. Не каже се Цуцанин, Бјеличанин, Маинан, Његушанин, па ни Кривошијанин. Кривошија је једнина, а Кривошије множина. Множина је уједно и ознака целог племена одн. области где оно пребива.

III

Ја сам о Кривошишском устанку писао покаткад и у нашој емигрантској штампи, само зато, што сам запазио и са жа-

лошћу констатовао да данашње генерације Срба ван Босне о томе уопште не знају ништа. Тако сам објавио први чланак под насловом “Кривошишки Устанак” у часопису “Развигор” који излази у Јужној Африци (32). Тај чланак је започет овим речима:

“У “Нашој Речи”, која излази у Паризу, објављен је у броју 25 један запажен напис под насловом “Револуционарна традиција српског народа”. У њему се истиче српски борбени и револуционарни дух, “његова револуционарна традиција”, како писац каже. Уствари он под тим мисли на **ребелски карактер** српског народа, који се увек бунио против угњетача, против насилника, против тиранина. Добро што се та особина српског народа истакла, она му је заиста аманетна и она му служи на част. Ми се, као Срби, поносимо што су наши преци имали ту карактерну црту и што су нам је у наследство предали. . . . .

. . . Али ја нисам имао намеру да о томе пишем. Други један моменат скренуо је моју пажњу. У напису су наведене “значајније побуне и устанци, како националног тако и политичког карактера”. Уствари, ту је писац навео, све што је знао о српским устанцима против завојевача и тирана. Навео је сваку, ма и најмању побуну, ако је за њу знао, нарочито из новијег доба (из XIX века). А у том списку нема ни помена о веома важним и сјајним српским устанцима против Аустрије у другој половини XIX века, устанцима Бокеља, познатим под називом Кривошишки устанци”. . . . Онда сам у главним потезима објаснио те устанке.

Доцније, у чикашкој “Слободи” 1954 изашао је чланак “Кнезлачки Мир” (33), где сам Први устанак и Мир у Кнезлацу којим је завршен назвао “једном од најлепших страница српске историје, иначе толико богате славним страницама.”. А у “Канадском Србобрану” за 1957 објавио сам “Неке детаље о бокешким устанцима под Аустријом” (34). Тамо изнете туђе мисли пренећемо и овде, али оно што смо само коментарисали неће се понављати.

IV

Начин рада је исти као код свих мојих дела националне тематике: што је могуће више и чешће пустити друге да говоре, нарочито писце од ранга и имена, а посебно, гдегод је то могуће, странце и Несрбе. Ја се задовољавам улогом проналажења тих мисли, њиховог превода и повезивања у једну логичну целину коју свака књига стручно писана мора да садржи.

А заиста су многа лица воздизала Кривошишки устанак, чак и у суперлативима. Ја немам нити могу да имам све те изјаве. Но и ове које се овде налазе довољне су да покажу славу тога подвига, која ће и данданас произвести занос не само код Бокеља већ свих националних Срба и која — до тога ми је много мање стало — мора и непријатеље Српства да потакне мало на размишљање.

А радујем се, и захвалан сам г. Милошу Ковачу, што ми се дала прилика да штампам нешто и о свом ужем завичају. Ја

то чиним можда при крају своје публицистичке делатности (свакако не на почетку). Локални патриотизам није код мене никад био развијен, што доказује и ова књижица. Јер ја у њој износим подвиге мени географски удаљених Кривошија, а не нпр. Грбљана са којима смо најближи комшије и где сам сам рођен (рођен сам у Грбљу).

У емиграцији сам дао радове општег српског значаја, где се целокупно Српство обухвата с једне стране, а његови непријатељи с друге стране. Уколико сам и посебне проблеме расправљао, они су се тицали безмало свих српских крајева сем Боке. Ја сам писао о Босни и Херцеговини и издао засебне књиге, онда о Далмацији, о Србима у Хрватској и Славонији (у Спорним Пределима итд.). Издао сам две књиге о Црној Гори (о Његошу, али описујући и објашњујући црногорске животне прилике). Низ чланака сам написао о Војводини, а о Боки скоро ништа (као ни о Србији, о којој не мислим посебно да пишем, јер тамо нема националних проблема).

Ја сам увек показивао првенство интереса за оне пределе који су национално угрожени и указивао на оно што се може и што се мора спасавати. При том сам, свакако, морао да се обазрем на историју. Али чисто историских радова немам; ово је први међу њима. Па и он описује догађаје из недавне прошлости, чије сам извесне учеснике и лично познавао. За то није потребна посебна спрема историчара.

Ја сам и ове догађаје био најпре уврстио у националну проблематику, где би њихов историзам био споредан. Овако у засебној књизи он је истакнут мало више, али основна идеја водиља остаје и овде: приказати једну еминентно српску манифестацију Боке Которске, којом се њен српски карактер поуздано очитује и афирмира, или, што би рекли Хрвати, додати још један "наслов" (титулус) српским аспирацијама на своје Приморје.

И овом приликом захваљујем администратору "Канадског Србобрана", Лази Ђ. Стојшићу, који се примио да штампа ово делце и поред тешкоћа у којима се њихова Штампариа налази. Заиста, без његове усрдне помоћи не само да не би ово делце угледало света, него ни половина мојих радова у емиграцији.

Ветинген, Швајцарска, 1959.

Л. М. Костић

I. ЗАШТО ЈЕ ДОШЛО ДО ПОБУНЕ ?

I.

Повод за Бокелски устанак 1869 јасан је: Бокелџи нису хтели да служе аустриску војску. Нећу детаљно овде да говорим о томе поводу, пошто ће скоро сви доцније цитирани писци да га истичу, па желим да понављање избегнем. Могу само рећи то, да је Бока била аустриска од 1814, па да ипак нису аустриске власти покушавале да ту врше рекрутацију пуних 55 година. Јер су Бокелџи сматрали да они не морају да служе у каквој било војсци ван свог ужег завичаја.

Међутим, у јесен 1868 у Бечу је пред Парламенат поднет био војни законски предлог. Професор Народне правне историје на Загребачком универзитету Антун Стј. Дабиновић, сам Бокелџ из Доброте, бавио се екс професо овим питањем, проучавао бечке архиве и тадашњу бечку штампу, па је објавио једну запажену расправу у Раду Југословенске академије знаности (1). Ту он каже да је у уводним одредбама тога законског пројекта стојало: "Припадници округа которског и дубровачког неће више, као досад, бити ослобођени од војничке службе, него ће служити у домобранству".

Дабиновић даје овакво објашњење: "За аустриску владу се та нова одредба разумијевала сама по себи: Бокелџима су имале да буду наметнуте само оне дужности које су одавна имали да врше остали припадници велике хабсбуршке монархије. Но у овом случају је . . . приврженост бокелског становништва старим установама била ударила прејаким коријена у бокелској души, а да је аустријска влада могла и смјела ићи преко тога. Нова се одредба љуто косила са свијешћу Бокелџа да о њиховим пословима нема ништа да одлучи бечка заступничка кућа".

Мислим да је овим речима Дабиновић погодио срж ствари и нашао главни разлог устанка. Повод је био покушај рекрутације, а главни разлог преосетљивост Бокелџа за своје слободу, своје повластице, своја права и своју аутономију. Ту мисао проф. Дабиновић и даље развија: "Бока је **наиме земља старих традиција**. Повучена од дотицаја са страном својим дубоко урезаним, тешко приступачним заливом, пресјечена високим планинским бедемом од свога црногорског залеђа, **Бока је вјековима сачувала неки посебни друштвени живот и неке старе установе, каквих нема у другим крајевима Приморја.**" . . . . (Писац говори детаљно о обичајима Боке). "На шта су Бокелџи понајвише поносни, то **бијашу њихове старе повластице**, о којима веома мало знамо како су постале. Као погранична варош византског царства, Котор је морао да се сам брани од Словена и, касније, од Арапа, а да му није могло бити помоћи ниоткуда. У так-

вим се приликама локална одбрана организовала сасвим самостално од државних власти, и то је аутономно уређење остало нетакнуто под српским владарима све до млетачких времена.*) Серенисима примила је Котор под своју власт у јулу 1420, пошто су граду на свечан начин зајемчене старе установе, а многобројне дуждеве и проведитурове повеље су потврдиле регионалну аутономију у питањима унутрашње управе и одбране града и залива од загорских и од приморских нападача . . .” (Писац цитира неке млетачке повеље). Кад је 1797 дошао аустриски генерал Рукавина, “Которани су затражили од њега да он у ћесарово име свечано обећа да ће поштовати њихове повластице”. Оне су у пет тачака побројене. Тачка 4 гласи: “Сви бокељски становници морају бити ослобођени од војничке службе и сваке рекрутације”. Тај акт је Дабиновић нашао у Архиву министарства унутрашњих дела.

Рукавина је обећање дао, али га није “узимао одвише озбиљно”, како тврди сам Дабиновић. Но Беч је тај “Савез Бокеља са Њ. Величанством” много озбиљније узимао, о чему такође Дабиновић подноси јасне доказе.

То је главни разлог и побуне 1869: суревњиво чување својих права и повластица, јер се само тако чува и своја особеност и слобода. И сви други писци признају овај основни мотив устанка, као што ће се видети за овим.

Поп Ђорђе Самарџић, парох Кривошија, и сам Кривошија, писао је 1930, евоцирајући тај Устанак (2, стр. 60):

“Кривошијани . . . су живјели слободно у својим горама, управљајући се више по мјесним обичајима и праву, покоравајући се вољи и пресуди својих главара, који су имали великог поштовања и угледа у народу. . . . Они су били господари у својим горама, имајући веома мало везе и обавезе са државном влашћу. Научени на такву слободу, њима је дошао изненада, као гром из ведра неба, позив аустријске владе, да служе војну дужност у њеној војсци. Иако хришћанска држава, у којој, истина, има милиона православних, али у којој је господујућа вјера римо-католичка, и којом управљају људи друге народности и језика, Аустрија је сваки својим кораком изазивала код ових горштака сумњу у чисте њезине сврхе и намјере. Стога и у позиву Аустрије 1869 да служе војну службу као други њени поданици, Кривошијани су видјели у првом реду одузимање једног од давнина уживаног права, из чега је потекао страх да синови њихови, служећи туђину и у туђини, не забораве на име и вјеру своју. . . . Неколико стотина бораца, слабо наоружаних, о својој бједној домаћој брашњеници, диже се против силне аустријске царевине, чија војска по спреми и наоружању бијаше међу првима у Европи. . . .”

Тадашњи вођа Срба у Угарској (а донекле и у целој Хабзбуршкој монархији), Светозар Милетић, писао је лично у

---

*) Сам проф. Јиречек у најбољој досад “Историји Срба” (37) пише о аутономији Котора за време Немањина: “Била је то већа аутономија него у Дубровнику.”

новосадској “Застави” од 10 октобра 1869: “Бока, после Источног царства, није никад имала владоца, него само протектора. . . . Аустрија се свечано зарекла год. 1814 да ће поштовати привилегије Боке Которске. Бока има право самосталности ако јој се реч не одржи” (1). Има и у овим екскламацијама несумњиво претеривања, има романтике удружене са теоријом историских права која је тада у Угарској била доминантна, има и реторике, али је Светозар Милетић, непогрешно као увек, погодио језгро ствари. Бока је имала увек аутономију и екземптивне повластице, у целој њеној историји која се може са сигурношћу утврдити. И Бокељи нису били вољни да их се олако одрекну. Чак су показали готовост да их оружјем у руци бране. Да их бране у једној ситуацији која је целом свету изгледала за Бокеље безизлазна.

Поводом II Кривошиског устанка 1882 изашао је у немачком водећем часопису за обавештење о иностранству један низ чланака под укупним насловом “Јужнословенска земља и народ” (11), који ће се у следећем одељку ове књиге ближе приказати. У последњем од 4 чланка стоји: “Године 1420 предаде се самостално словенско општество, мала република Котор, добровољно Млетачкој републици под најповољнијим условима. . . . Међу њима је био и тај да Сенат Венеције нема право да уступи Котор некој другој власти ако она не буде у стању да га одржи. У том случају се ослобађа свих обавеза и одмах постиже своју независност. . . .”

Млечи га нису пустили до краја владавине. Бечки Конгрес га уступа Аустрији. Аустриски генерал Милутиновић је имао да заузме Боку за Аустрију, али је он “од Црногораца заједно са православним Бокељима два пута одбачен у дубровачку област. . . .” “Тек 19 јуна 1814 предаје Владика Аустријанцима пошто је са обе стране живо пуцано. . . .”

Врло опширан приказ Бокешких устанака нашао сам код немачког писца и баварског нотабла Артура Ахлајтнера, у опису Далмације и Црне Горе 1913 (15). Тај део књиге је скроз проаустриски, и веома се истиче културна и војничка улога Аустрије у тим крајевима. Цео одељак је писац посветио “Кривошијама” (стр. 191—217). Тамо стоји изос.: “Ако се читају бечке новине из епохе “непокорности”, произлази да се у опису Кривошија јако претерује. Устанак се не може ни на који начин оправдати, чак ни правдати. Али у чему се састојала та “непокорност”? 1869 само у одржавању старих, веома старих права ношења оружја и одбране своје кршне домовине и насеља од суседа жељних пљачке, у ослобођењу од сваке војне службе. Кад су Кривошије 1814 постале аустриске, призната су им ова права. . . Година 1868 донела је нови војни закон у Царевини, који је, сасвим разумљиво, морао да има важности за све државне припаднике. Па и за Кривошије, који су морали одрећи се старих повластица. . .” (Дошло је наређење да се преда оружје). “Непослушни задржаше своје оружје. Кад је Кривошијама наређено да у једном батаљону ландвера, који се имао образовати, изврше.

своју војну дужност, одговор је био просто "Не" . . . . .
"Међутим покуша которска војна команда да спроведе рекрутовање силом и претњом на опсадно стање. Све општине у срезу (православни Срби) спалише матице и регистре, фанатизирани људи ишибаше и отераше рекрутну комисију, обавезници побегоше беспутним брдима у Црну Гору. А целокупно становништво које је било у стању да носи оружје окупи се око својих бираних кнезова и заузео стратешки важне тачке устаничког предела са својим четама. . . ."

Устаници су били свега потпуно свесни, сваки посебно и сви заједно. Сви су знали своју историју и своје повластице које су хтели по сваку цену да очувају. Нема ниједног устаника који је мање знао или друкчије мислио него остали. Нико се није по наредби латио оружја, већ по сопственој одлуци, опоменуто само на своја права и своју слободу.

Ово доказује и манифест побуњеника прочитан и одобрен од стране народне скупштине која је одлучила о устанку. Манифест је сачинио "устанички одбор" (Новаковић, 3 стр. 12). У њему изос. стоји:

" . . . На ноге, витешка Боко Которска, гнијездо соколово у јеловим горама. Ти си трипут надбила Турке, ти си одољела и Млечићу и Французу, и сваком непријатељу који се усудио ударити на те.

На ноге, јунаци! Скидајте пушке са чивија, задијевајте за појас пиштоље, маче и ханџаре, наспремајте праха пушча-нога.

Почујте како вам оружје весело звони и одјекује. Стари наши мачи који су се тако често тупили на костима невјерничким, још се спомињу доба кад су бранили слободу нашу, оштрице су им пожељеле крви угњетача наших. Нека у крви њиховој мачи наши до корица огрезну. . . .

Ви знате, браћо, да војујемо за свету ствар; војујемо за своју независност, која нам је дража од живота. Хоћемо да будемо слободни, као што су оци наши били који су Турке тукли, нити ћемо положити оружје док право наше не над-влада. . . ."

II.

Извештај далматинског намесника, ђенерала Вагнера бечкој влади, налази други мотив устанку. Он каже да су то све изазвале "српско-словенске мутње", и да су нарочито попови били подбаци. Ово се налази у једној књизи, најнепосреднијем и најобјективнијем приказу тога устанка, написаном од једног чешког патриота чије је име остало непознато. Књигу је под насловом "Устанак у Боки Которској 1869" (3) превео са чешког нико мањи него Стојан Новаковић, и то у ијекавском наречју, како је он као млад човек писао, а определио "На корист Србима Бокељима". Срећом сам ту књигу, као и још неке, могао да добијем из остатака очеве библиотеке. Овај податак се налази на стр. 33, а одма затим протест Грбљана самоме ђенералу Вагнеру, где се пориче да је "30 Грбљана признало да устанак није никако букнуо

због закона о војсци, него због српско-словенског подбадања.” (Новаковић говори “Жупљани” место “Грбљани”, јер се заиста они на свим страним језицима тако обележавају према италијанском Цупа што значи Грбаљ. Нажалост мало ко сем нас старијих Бокеља то зна.)

И Дабиновић (1 стр. 89) наводи овај став Вагнера. Он каже: “По мишљењу Вагнера није могло бити сумње да је ‘српско-словенска револуционарна пропаганда’ главни потстрекач бокељског устанка. Вагнер тврди да му је то била приопћила једна грбаљска депутација. . .”

Ова верзија о “српско-словенским смутњама”, верзија нај-ауторитативнијег извештача Беча, у сваком случају указује на национални карактер устаника и на њихове националне тежње. У толико је драгоцен. Она допуњава, иако не супституише, опште признати разлог устанка.

У сваком случају, мотиви устанка су били кроз идеални и нимало материјалистички. Економски интереси нису се налазили ни у позадини тога устанка (као ни осталих бокељских устанака). Патриотски мотиви су једини били меродавни: можда су локално одн. регионално патриотски и надвлађивали, али ни укупни српски нису били, бар у позадини, занемарени. Јер ђенерал Вагнер није могао да сасвим измисли своје званичне наводе.*)

Најомиљенији писац Хрвата др. Пилар или, у псеудониму, фон Сидланд, писао је 1917 у својој књизи о Јужнословенском питању (30) поводом устанка Бокеља 1869:

“У бечкој “Ноје Фраје Пресе” изађе чланак у којему се

---

*) Разуме се да у данашњој, Комунистичкој Југославији, где се код описивања прошлости сви морају држати “материјалистичког схватања историје” и где морају примењивати начела “историског материјализма”, ови чисто идеални мотиви Устанка не могу да се одрже. Тако је мој школски друг и некада велики пријатељ Ђуро Суботић, судија са Леденица (Кривошије), у чијој сам кући био гост (као и он у мојој), написао 1949 једну солидну студију о Кривошском устанку поводом његове 80 годишњице (38). Он је, хтео—не хтео, морао и ту да примени метод историског материјализма, па је између осталог казао: “Нема сумње да су фактори . . . националног карактера били непосредни и видни разлози устанка. . . . Али, ови, политички и национални нијесу били једини разлози. Закон о општој војној обавези дубоко је задирао у економске интересе. Осим тога, служба у војсци, која је собом доносила и забрану ношења оружја, изазвала је велике промјене у досадашњем патријархалном животу кривошиских сељака, као и сељака Грбља и Паштровића. Ови мотиви економске и социјалне природе били су база, на којој се развијао осећај националне чисти и супериорности над онима који су служили туђину. . . . Служба у редовној војсци и забрана ношења оружја претставља знатно умањење прихода. . .” јер онај који служи војску није могао да привређује и помаже породицу (приморци као морнари, а Кривошије као ратници који упадају у суседну Херцеговину и доносе плен).

Ову студију Ђуре Суботића добио сам доккад, кад се овај рад већ штампао, и ово додајем приликом коректуре, желећи да сачувам принцип потпуности излагања. Свакако и Суботић овим економским и “социјалним” факторима не придаје претежан значај. Дотадашњи писци, ни страни ни српски, нису их уопште спомињали.

читава кривња сваљује на грчко-источно свећенство, које је заклети непријатељ Аустрије а које мисли само на Русију.”

Несумњиво да је то др. Пилар верно пренео из официоза бечке владе, “Нове слободне пресе”, а можда је и она имала донекле право. Православно свештенство Боке је, по свој прилици, било главни покретач буне и порт-парол народа. Али је сав народ, као један човек, прихватио поклич и пошао у борбу. Јер ју је правилно схватио као своју а не поповску ствар.

Људевит Вуличевић каже у једној својој књизи на италијанском (14, стр. 107): “Дописници Нове Слободне Пресе извештавају да у граду Котору, капе извезене српским и црногорским грбом дочаравају јужнословенску атмосферу”.

III.

И осино држање Аустријских власти много је допринело држању Бокеља. Оно није изазвало устанак, али је свакако потенцирало упорност бокељских Срба.

О томе се налази један конкретан и веома симптоматичан податак у новосадској “Застави” од 31 октобра 1869 (Дабиновић, 1 стр. 79, аднотација). Дописник листа је поставио питање једном сељаку, устанику, како је дошло до устанка, а овај је одговорио: “Чуј, господару. Ми смо се били већ умирили кад нас је господин Бицаро благо ословио. Само хтедосмо још да смо сви сигурни. Због тога жељесмо с намјесником говорити. Али нас он не пусти предасе, него мјесто себе посла нам неку протуву, која нас обману, као да нас је хтео прождерати, или као да ми нијесмо људи, с којима се мора благо и лијепо поступати да своје право напусте, а не као с псима. То нас је разгњевило. И баш стога не хтедосмо да будемо војници.”

Ова епизода не мора бити сасвим тачна (као ознака узрока), али је веома карактеристична и као таква сувише тачна. Такви су Бокељи. Сам истакнути чешки писац кога је превео Стојан Новаковић каже на једном месту (3, стр. 6): “Да Боку Которску није тако лако покорити, доказала је она сама Французима. . . . Против Боке се може само мирно радити, а насиље ће донијети оне исте пошљедице које доноси четничка војна влада Наполеоновој у Шпанији.”

II. КО СЕ И ГДЕ БУНИО?

I.

У Бокелском устанку 1869 није се дигла цела Бока, већ њен мањи део. Прилично је тачно што тврди Дабиновић (1, стр. 89): **“Војничком закону су се активно опрли само становници планинских пограничних опћина, тј. један пети дио цјелокупног становништва Боке.”**

Може се поуздано рећи да су се побунили и дигли на оружје само они крајеви који су непосредно граничили са Црном Гором и који су били искључиво православни. **То су Кривошије у општини Рисан, затим цела општина Грбаљ, и три кнежине општине Будва: Маине, Побори и Браићи.** Ови пределе нису били географски повезани, нису били континуелни, већ напротив јако одвојени између себе. Једни су били “у херцеговачкој Боки”, а други “у зетској Боки”, како правилно примећује др. Дабиновић (Кривошије спадају историски и етнички у Херцеговину, као и Рисан и Херцегови). Дабиновић потом додаје: због географске одсјечености херцеговачке и зетске Боке нијесу устаници с грбаљске стране могли притећи у помоћ Кривошијама, ни обратно ови први споменути, док су цесаровци цијелу своју војску могли отпремити час десно час лијево, и тући измјенице са свом својом силом једном Грбљане и опет Кривошијане.”

Колега Суботић пише у цитираној расправи (38, стр. 3): “Служењу у аустриској војсци успротивио се народ читаве Боке. Значајно је да је становништво приморских католичких општина Прчања, Доброте и Пераста прво отворено изјавило, на позив власти, да неће довести своје младиће на рекрутацију”.— Ја не сумњам у тај податак. Католици бокелски су такође желели да се очувају повластице Боке; њима до тога није било мање стало него православним Србима. Али, кад је дошло до густог, они су ћутали. Они се нису бунили; они нису учествовали у устанку.

У новосадској “Застави” изашлој скоро 4 године после Буне (10 августа 1873) полемисхе редакција са загребачким Обзором ко је све фанатичан и на једном месту пише: **“Колико католика у бокешком устанку учествоваше? Ни вражи! А зашто? Зато што је сила фраторска чудотворна.”** (4, II књ., стр. 244).

Кад се узме у обзир само православно становништво Боке, онда ће проценат активних учесника буне бити знатно већи, допираће до близу половине. Било би неправедно рећи да су други Срби, у мешаним и удаљеним општинама мирно гледали борбе и проливање крви. Не, све се било ускомешало и све је духом, а и иначе, учествовало у покрету. Само мешани

предели и они уз море нису могли да дођу до изражаја. С ким ће се борити и куда ће се повлачити? Али једва је било Србина у Боки који се није, на овај или онај начин, солидарисао са устаницима и њихову ствар сматрао својом.

У пределима где су се људи дигли на устанак није било изузетака; нико није изостао, нити би то било по схватању тога света могуће. Чак су нпр. најактивније учествовали у устанку Леденице, на подножју Кривошија, иако из тог краја није уопште било ниједно лице способно за војску те и идущих година.

Бокелски посланик Стјепан Митров Љубиша показао је том приликом уздржљивост диктовану његовим положајем, уздржљивост која је после добро дошла устаницима. Па ипак је то њима изгледало сумњиво и умало није заглавио. Само својим најужим племеницима може захвалити да није био убијен.

Црногорска граница је такође чинила своје. Јер је околни народ Црне Горе био спреман и готов да помогне. Сам Дабиновић каже (исто место): “Чињеница је да су читава црногорска села била кроз цијело вријеме бокелске буне у потпуној оружаном спреми, да су породице и стада нашли уточиште у Црној Гори, да су устаници редовно снабдевани храном, оружјем и муницијом и, напокон, да су се они у неколико повратака избавили могућности да буду заробљени само тиме, што су побјегли на црногорско земљиште. Чињеница је такође да су Ришњани у извесним приликама затражили уточиште у Црној Гори и да су поборски и маински главари били везани својом и кумством са главарима пограничних црногорских племена.”

Без црногорског залеђа тешко би се можда устаници и решили на оружан отпор Аустриској империји.

Али је званична Црна Гора била сасвим неутрална. Аустрија је послала била свога капетана Темела да утиче у том правцу на књаза Николу. Овај је успео да склопи са Књазом посебну конвенцију у самом почетку Устанка. Према саопштењима Владана Ђорђевића учињеним на основу аустријских архива (5, стр. 300—302), Књаз Никола се обавезао: 1) Црна Гора ће држати апсолутну неутралност док не би биле предузете непријатељске мере против ње; 2) Црна Гора ће поставити кордон дуж границе. . . . ; 3) Она ће разоружати и интернирати сваког бунтовника који пређе њену територију. . Сличну изјаву је Књаз Никола дао и конзулима у Скадру.

На седници црногорског Сената (опет према Ђорђевићу, исто место), а уз присуство племенских капетана, донета је ова одлука: 1) Да је сваком Црногорцу под строгим казном забрањено да активно учествује у устанку; 2) Да се поставе страже на граници које би спречавале прелазак границе; 3) Ако неки устаник ипак пређе границу, да буде ухваћен, разоружан и интерниран.

Чак је Књаз Никола био спреман, како је касније изјавио Стјепан Митров Љубиша у Далматинском сабору, да пошаље у Боку неколико лица свога поверења “који би скртили

Бокезе на ред и послух довели” (Дабиновић, 1, стр. 87).*)

Србија је била далеко, али се сама влада држала “сасвим неутрално иако је покушано да се утиче на њено држање у корист бокешких устаника”. То је саопштио цару Францу Јосифу отправник аустриских послова у Београду Венијамин Калај кад је овај пролазио на путу за Исток. Ово је пронашао Дабиновић у дипломатском бечком архиву (1, стр. 121).

Херцеговина, с којом су Кривошије биле у додиру, хтела је можда да помогне. Али је “цариградска влада издала наређење да се постави кордон дуж херцеговачке границе”, што је и учињено (Дабиновић, 1, стр. 122).

Не само да нико није Бокелјима притекао у помоћ приликом њиховог устанка 1869, него је тада уопште Европа била мирна. То је био период између ратова од 1866 и 1871, где се нико није усуђивао да поремети мир*). И у српском народу било је мирно. После Граховске битке, и Црна Гора и Турска имале су потребу за миром. У Херцеговини покрет Луке Вукаловића био је већ учмао. **Историју Српског народа и историју Европе сачињавали су тада само Бокелји и, нарочито, Кривошије.** Они су били упућени само на себе, и тада су својим примером потврдили истинитост старе латиске изреке: *Fortis quia solus*, што значи: Јак је, јер је сам (јер се не узда и не ослања на никога сем себе). Није онда чудо да је Устанак у Боки праћен од целе европске штампе као највећа сензација, нарочито кад је његов успех над тако моћном империјом био видљив, а да су Срби у свим крајевима где живе најживље саосећали са својом приморском браћом и од тог устанка очекивали “извиискру” слободе.

Све ово повећава славу устанка приморских Срба: он није извршен у неком за њих повољном времену нити у једној међународно погодној констелацији. Једном речју, бокелјски Срби нису ни на шта рачунали кад су се прихватили оружја; они су отишли у борбу без рачуна и без изгледа на успех. Ухватили су се у коштац са колосом, јер је национална част то захтевала.

Према томе, Бокелјски устанак је чисто дело Бокелја, па чак не ни свих Бокелја, већ само бокелјских горштака и Срба православних. Заиста је у Буни учествовала шака људи, у најбољем случају око две хиљаде. У Кривошијама није била ни половина тог броја, а ови су однели еклатантну победу.

---

*) Иптимно је књаз Никола несумњиво симпатисао са устаницима, као и цела његова земља. Судија Суботић (38) пише да је књаз Никола “и поред оштрих протеста и будне пажње аустриских власти одржавао сталну везу са устаницима и закулсно учествовао у развиту догађаја.” Али званично их није помагао, нити је то смео.

---

*) Дабиновићеве конјектуре да је Русија можда била у залеђу устанка, даље ниса ве Пруска, сасвим су фантастичне (у књизи под 1), па је истраживачи пруских државних архива из тога доба Херман Вендел и Јохан Албрехт Рајсвиц (6 и 7) сасвим одбацују. Кажу да ни трага о томе нису могли наћи.

Регуларне царске војске било је укупно и сукцесивно десет пута толико. У аустро-угарским делегацијама (заједнички парламенат обе половине), после цареве престоне беседе, пала је из клуба немачких либерала ова примедба (1, стр. 86): “Кад 26 хиљада војника није у стању да надвлада две хиљаде устаника, онда то не значи недовољна спрема, већ то значи неспособност”.

Дабиновић сматра да није аустријских војника било 26 хиљада већ само 22 хиљаде. Нека је још мање; било их је десет пута више него побуњених Бокеља.

II.

С друге стране, као доказ да је цела српска Бока била солидарна са устаницима, могу да послуже прокламације и изјаве владиних кругова, писање бечке штампе, проглашење преког суда, кажњавање лица ван редова устаника итсл. Реч је о активној иако виртуелној солидарности, јер је пасивно солидаран са устаницима био цео Српски народ.

Игуман манастира Бање у истој општини (рисанској) камо спадају и Кривошије пише како су власти најпре покушавале милом, а после силом да народ склоне на попуштање.

У његовој књизи цитираној под 13, на стр. 68 стоји:

“Владини чиновници ишли су у опћинске уреде, окупљали народ по селима, градовима и варошима, и свјетовали га да на мирни начин прими домобранску службу”. Ишли су по целој Боки, али узаман.

Кад то није помогло, онда су донети застрашивајући државни акти. Лудовик Вуличевић у једној својој књизи на италијанском језику о страначким борбама у Далмацији (14) наводи неке делове прогласа далматинског намесника Вагнера од 10 октобра 1869, које треба пренети.

Вагнер се у самој прокламацији жали да је “у погледу те установе (ландвера одн. домобранства) заблудео онај део народа који је нажалост увек готов да послуша зловне и тенденциозне мигове”. (Стр. 99 код Вуличевића).

Под оним “делом народа” Вуличевић сматра “бокешке горштаци”; ја бих пре рекао бокешке Србе уопште, а то у вези са малопре изнетом верзијом Вагнера да су за буну криве “смутње српско-словенске”. Даљи део Прогласа то још јасније потврђује: говори се о делу народа који се поводи по “зловним и тенденциозним видовима”. То би биле те “српско-словенске смутње”.

Вагнер даље каже у Прогласу (Вуличевић, стр. 103) да су “сва могућа средства смирења и убеђивања остала безуспешна”, зато “10 октобра 1869 подмаршал и царски намесник Вагнер објави у Задру свој Проглас у коме саопштава да се за политички срез Котор уводи ванредно стање на основу Закона од 5 маја 1869”.

После тога Вагнер, који је био високи официр (дивизиски ђенерал) оде лично у Боку и “15 октобра објави у Котору саопштење да је у том политичком округу забрањено ношење оружја, а 20 истог месеца саопшти да је проглашен преки

суд". То саопштава такође Вуличевић додајући од своје стране: "Терор и свако погодно средство притиска тражио је фелдмаршал-лајтнант, који се надао да ће истребити херојско становништво, кога његов карактер и стрма, неприлазна брда обезбеђиваху од сваког противника."

Неколико дана за овим — како пише сад Дионисије Миковић — (13, стр 69), "25 октобра ћ. кр. котарски начелник Франц из Котора издаје на српском и италијанском језику нотификационе, оглас, с којим бокељском народу јавља: Његова преузвишеност г. Намјесник изрекао је . . . да је настала потреба суда у свему политичкоме срезу Которскоме и за злочин велеиздајства."

"Он у даљим ретцима овог огласа заповиједа народу: Да се има сватко клонити било какова му драгог — велеиздајничког подузећа — подтицања и удиоништва, и да се има покрити наредбама поглаварственим . . . јер иначе да би сваки кривац био кажњен "по строгости приеког суда са смртју."

Игуман Миковић је све ове речи пренео дословно, и то латиницом како су биле написане. И ми их преносимо да би се разазнао тадашњи административно-хрватски стил.

У општини рисанској, пак, сачувана је Објава од 29 актобра 1869, у којој је ћирилицом и старим српским правописом наређено да се имају разоружати "сви имадаоци оружја, праха и олова от кое гођ версте било." (Миковић, 13, стр. 75).

Као што се, дакле, види, цела је Бока сматрана пределом инзурекције, а нарочито српски крајеви у њој и сви су Бокељи једнако третирани.

Претседник херцеговске општине Ђорђе Војновић (брат Коста Војновића, а стриц конта Луја и конта Ива) предузимао је све што је могуће да власти одобровољи, а тако исто и претседник општине Будва Стјепан Митров Љубиша, мада су оба били у градовима који нису учествовали у устанцима.

Окружни начелник Франц је покушао био склонити Херцеговљане да они наоружани ступе на Кривошије, надајући се да ће на тај начин устанике лакше задобити. Али, како пише чешки писац који је цело време био присутан у Боки (3, стр. 49) "они му одговоре да су волији погинути и видјети да им војска све попали него с оружјем у рукама на браћу своју поћи."

Хапшење и вешање није се, такође, ограничило само на крајеве где се борбе воде. Тако су на Шурању код Котора обешена три рођака Чучковића из Рисна: Мато, Митар и Крсто, а пред Будвом Јово Борета (13, стр. 76),

Чешки публициста наводи детаље вешања ова три рођака које само рђаво транскрибира (у Луцковић место Чучковић). Сви су се необично храбро држали. Не можемо овде све пренети, већ само за последњег Мата. Тамо стоји (3, стр. 27): "Најстарији осуђеник примивши благослов од свећеника окрене се народу, у три пута гласно заиште од народа опроштај, почне пјевати погребну пјесму, и замоли да му покажу погубљене другове његове. Кад се попео на даску, моћним гласом повиче спрам гора: Слава Народу!"

Писац, Чех, католик, није могао да зна које су то "погреб-

не песме” али је за мене несумњиво да је то само возглас “Свјати Боже, свјати крјепки, свјати бесмертни, помилуј нас”. То је једино што обичан свет и зна од опела. Кад неко у мом крају запрети другој смрћу, обично му каже: “Немој да ти запјевају: Свјати Боже.”

Али је интересантна једна аналогија: Као што од три обешена учесника у Сарајевском атентату, један од њих, босански сељак Керовић, узима из недара свећу и пали је врх своје главе пре вешања, тако и бокељски Србин Чучковић пева себи пред смрт погребну песму. Смрт за њих није страшна, али је ужасно не испунити обавезе смртника пред Богом.

III.

Мораћемо унеколико да опишемо крајеве и људе где се буна дигла, да би читаоци имали бар донекле појам о амбијенту у коме су се збили догађаји. При том ћемо употребити искључиво стране изворе, објашњења страних писаца из тог доба, не зато што би она била најсигурнија већ зато, што је преко њих свет добивао претставу о збивањима тога доба и тога краја. На основу њих је иностранство стварало своје слике и доносило своје закључке. Али ће се овде пренети у најсумарнијим потезима.

Познати географско-етнички часопис “Глобус” дао је 1869 опис “Три Словенска племена у аустриској Албанији” (10). Млечићи су Боку звали “Млетачка Албанија”, па су је после и Аустријанци мутатис мутандис каткад називали “Аустриском Албанијом”, али најчешће “Јужном Далмацијом” (што је за Млечане било немогуће, јер између Далмације и Боке био је предео слободне републике Дубровник). Тај опис становништва Боке дао је Глобус баш поводом Бокељског устанка, а пренео га је углавном из бечког листа “Вандерер” (Путник).

Прво говори о целој Боки да обухвата “око 30 квадратних миља и 40 хиљада становника, који се, истина, састоје из разних, малих племена са посебним називима, али који ипак у обичајима и начину живота имају много шта заједничко. Све су то уопште чисти Словени или словенизирани Арбанаси. Било је, чак и у новије време, случајева да су се ова племена осећала као једно политичко тело и да су предузимала заједничке акте, тако нп. у међувремену после одласка Француза, а пре успостављања аустриске владавине, тада кад су Руси, уз садејство Црногораца, покушали да се ту учврсте.”

Писац сматра да је Грбаљ “главни члан” ове заједнице. И онда о њему говори: “Становници Грбља су били од вајкада ратоборно, неустрашиво племе, љубоморно на своју слободу и сасвим неукротиво, које је захтевало за себе нарочите привилегије и умело да их одржи. . .”

Северно од Рисна. “Ова висораван је настањена са Кривошијама, словенским пастирским народићем, који, одвојен од света, живи једним полудивљим патријархалним животом. Броји укупно око хиљаду душа, међу којима је 400 наоружаних људи. Кривошије су веома кршан, висок и танак сој

људи, врло ратоборни и кавгаџиске природе, чему се није чудити кад се помисли да су морали оно мало јада од пашњака и поља да у своје време освоје од Турака и да их до у најновије време одрже и против ових и против Црногораца. Они су досад уживали од владе извесне привилегије, јер су сачињавали неку врсту војне границе према турским, црногорским и арбанашким суседима. . .”

Треће племе “Паштровићи су такође лепо и јуначко, али полудивље словенско племе, које је у непрекидним ратовима са Турцима и Црногорцима извежбало своје јунаштво и своју склоност ка самопомоћи. . . Број душа није тачно утврђен; али, како они кажу, у стању су са хиљаду пушака да оду у бој. . .”

У анонимној књизи чешког писца коју је превео Стојан Новаковић (3), стоји на стр. 8:

“Због важности које су некоје стране Боке Которске добиле у устанку, неће бити спутно да оvdје обиљежимо те некоје стране, а нарочито околину Драгаљску.

На страни Боке Которске што је сјеверо-западно од Котора и што се граничи сјеверно Црном Гором налазе се **Кривошије**. Из Рисна иде извијуган пут уза страну, одакле се може прегледати прекрасна удолица Боке Которске с хиљадама главица и дивних заливака, којима се по бријегу налазе дивотне бијеле куће усред зелених шумарака и наранџаних садова.

По сахата хода од тога виса налазе се Кривошије, а прво мјесто у које се доспијева зове се Кнезлац. Украј пута су само двије куће, а неколико их подаље у пољима. Један сат одатле је војничка стражара **Црквице**, доста удесна и на лијепу мјесту кућа спрам пута на маленоме брежуљку. . . .

Код Црквица се пут успиње на највећи вис, па се одатле спушта на Драгаљску висораван. . . Вис на коме је тврдињица Драгаљ има 1200 стопа над морем. . . Драгаљ је мало сеоце у коме има до 15 кућа растурених испод сјеверне стране планина. Свака кућа има своју њиву. . . Тврдињица стоји на сред ширине цијелог виса и влада западном страном његовом и оним крајем куд иде тјеснацом пут на Грахово. . .”

Француски историчар и администратор Шарл Ираијатр (1832—1892) у свом великом илустрованом делу “Обале Јадрана и Црна Гора” (9), изашлом 1878, овако описује Кривошије на стр. 350:

“Између Рисна и херцеговачке границе, у брдима, на знатној висини, а недалеко од Грахова, може се на карти прочитати име једног места **славног по динамичном духу својих становника: то је село Кривошије**, место слабо одређено, тешко приступачно, које је закон несумњиво подвргнуо аустријској власти, али које се, говорећи истину, измиче, по свом положају, свакој регули, свакој управи. И Кривошије су Бокели, али су они у брдима, и следствено немају обичаје и навике примораца. . . .”

У водећем немачком часопису прошлог века под именом “Иностранство” изашао је год, 1882 низ чланака под укупним насловом “Јужнословенска земља и народ” са иниција-

јима писца Ј. Г. А. Чланци су очигледно инспирисани били од дипломатских власти ове или оне немачке државе, изазвали Другим кривошијским устанком (11).

У првом од тих чланака под насловом "Најјужнија Далмација" писац почиње са описом важности далматинске обале по Аустрију, и каже како је њој успело да углавном (али не сасвим) сачува мир у тој провинцији. А одма затим, после свега неколико уводних редака, пише:

Стр. 195: "Па ипак, кад су 1869 становници обадва најјужнија треза Дубровника и Котора имали да буду увучени за службу у сувоzemној војсци, од које су дотада били ослобођени, изби овај познати устанак у окружју Котор, који је завршен са миром у Кнезлацу оминозне успомене. Благост владе, која је место права пустила да влада милост, слабо се исплатила, као што показују најновији догађаји на Кривошијани у Херцеговини. Сурови становници у тим пределима схватилише хумане обзире владе као слабост, и, кад је Држава поновила захтев (за војном службом) побунише се понова непокорни становници Кривошијских стена и побегоше у неприступачна брда да би избегли конскрипцији". . . .

Стр. 196: "Из Рисна, главног места Кривошијске области, воде два пута ка оним стеновитим пределима, који су од увек били седиште најнепокорнијих и најневернијих припадника Аустриског царства. Ова област је била, услед јунаштва својих становника који су били у својим склоништима неприступни непријатељу, још у XVI веку отргнута од турске владавине и ово племе је, врло сродно са суседним Црногорцима и Херцеговцима, живело у потпуној независности и необузданости. Ова стања се нису променила ни онда, кад је Млетачка република, 1678, одузела од Турака Херцеговни и Рисан, и вршила над Кривошијама извесну суверену власт. Пошто су се становници сами еманципирали од турске власти, овај поданички однос (између Кривошија и Млетака) убрзо се изродио у једно чисто формално признање млетачког суверенитета, па се овај однос није изменио ни под Аустријом с обзиром на сиромаштво у највишем степену храброг и ратоборног, иако нерадног, племена. Сињорија се задовољавала са овим односом и дозволила је да се становници ове области, непокорни и несавладљиви у својим брдима, сами управљају преко својих капетана које сами бирају, којима су били придодати четири судије и један писар са седиштем у Рисну. Службени језик је био српски. Рисан . . . је варошица са око 1100 становника, који су сви, са изузетком 17 породица, грчко источне вере. "

Писац даје неке орографске податке предела, па говори о једном брду (Велики Загвоздак) које је постало славно због јуриша 44 аустријске регименте (пука) Ерцхерцога Албрехта на дан 18 новембра 1869 на његов врх. Писац признаје сасвим лојално да је тај јуриш "био одбивен услед несавладљивих препрека". И писац завршава са пуно бола говорећи о "злогласном Миру на Кнезлацу 15 јануара 1870", кад су аустријске трупе, опседнуте на једном месту, "нашле крај својим патњама".

Он говори даље о путу преко Дворничког Ждријела, куда су често пролазили Турци да се свете Кривошијама због пљачкања њихове коморе. Али “скоро увек су Турци послати кућама са крвавим главама, и због тога се овај пут зове Крвава тркачица.” (?).

У опису Далмације од А. Штајницера, који је изашао у колекцији “Монографија ка познавању света” између два рата (12), ево шта се на страни 34 саопштава о Кривошијама и њиховом устанку:

“Пастирски свет, чије козе и овце траже оскудну храну у овој пустоши Крша, већ је од природе одгојен до беспримерног задовољства са најмањим и очеличен, но успркосиромаштва код њега се налази необуздан понос, нагон за слободом и љубав према домовини. То су били и разлози зашто су Кривошије год. 1869-70 и 1882-83 постале средиште устаничког покрета. Иако је аустриска влада ослободила била од службе у стајаћој војсци обавезнике из предела Боке и само им наложила службу у ландверу, Бокељи су се опирали свакој војној служби, и у Кривошијама је дошло до тешких бојева, који су за аустриске трупе били махом безуспешни. Кад је после окупације Босне и Херцеговине влада ипак 1881 одлучила да прибегне рекрутацији обавезника за ландвер, устанак се понова разпламсао и принудио напослетку владу да чува свој ауторитет”. . . .

III. ВЕРСКИ АКТ ПРЕ ЗАПОЧИЊАЊА БОРБЕ

Почињању непријатељстава претходила је молитва и полагање заклетве, бар на Кривошијама. То није био свакидашњи нити уопште чест акт, па ћемо се дуже на њему задржати. Уствари, пренећемо што је о томе писала најкомпетентнија личност, кривошишки парох и потомак примаоца заклетве, поп Ђорђе Самарџић (2):

“Кривошишки устанак против Аустрије 1869 године почео је молитвом Богу и заклетвом на вјерност друг другу. . . .

Прије почетка устанка долазе усташе да се Богу помоле и да се закуну на вјерност друг другу. Долазе у цркву Св. Покрова у Драгаљу, и пред ондашњим свештеником својим, попом Трипком Самарџићем, у присуству сеоскијех главара Митра Кр. Самарџића, Петра А. Самарџића, Милана Радојичића и других (у Кривошијама није било никада ниједног војводе!) закуну се да ће сложено и вјерно водити борбу.

Текст заклетве није познат; он није могао ни бити сачуван, јер није био ни написан, већ је изговорен пред усташама усмено — без читања, онаквим ријечима какве налазимо у народним пјесмама, гдје се уз заклетву призива и клетва на онога који би издао: Ко издао — издало га. . .

Заклетва је положена у цркви драгаљској, јер је у Драгаљу и почео покрет за устанак; ту су били главни састанци. . .

Полагање заклетве свједочи нам да су усташе били потпуно свијесни величине и тежине свога корака, **свијесни одговорности пред народом српскијем**, е да истрају у борби и из ње изађу ведра чела и свијетла образа. Они су и прије водили борбе са Турцима, али нијесу сматрали за потребно да прије тога полагају заклетву и вјерност, ради тога јер тијем борбама нијесу придавали онакав значај и озбиљност као у устанку против Аустрије. . . .

Заклетва положена у цркви драгаљској дала је усташама још већег полета и удвостручила њихову снагу да јуначки дачекају и потуку аустриску војску у Дворничком Ждријелу, на Јанковом Врху, Сиљевику, Угљешину Потоку и Леденицама.

Вјерни задатој ријечи и положеној заклетви, вјерни наслијеђеном аманету од својих ђедова, они су из неравне борбе са једном моћном царевином заиста изашли ведра чела и свијетла образа, принудивши шарену Монархију да са усташама закључи мир у Кнезлацу, 11 јануара 1870, са условима веома повољним за усташе. . . *).

*) И досад је у овим излагањима више пута спомињано, а одсад ће још више, ово славно место у Кривошијама: Кнезлац. Под тим називом се већ 90 година спомиње и у српској и у страниј публицистици, тако га и ми Бокели ван Кривошија зовемо. Сад читам код колеге Суботића (37) како то место стално назива Кнежлац, а придев Кнежласни. То ме јако збунило, јер је Ђуро Суботић најближи

Заклетва им је дала снаге да лакше могу сносити све тегобе усташког живота, а последице овога прогона и немаштину, вративши се на попаљене домове; знајући да су остали вјерни положеној заклетви и да су показали туђину да су кадри уз највеће жртве бранити своја од давнина уживана права, која су истовјетовали са вјером и нацијом, чиме су задобили симпатије цијелог ондашњег Српства.”

Дословно смо пренели саопштења и мисли доцнијег проте Самарцића не мењајући ниједну реч, али смо их само друкчије распоредили, јер је његов распоред у чланку мање логичан. Овде је пренета само трећина његових излагања, али за ствар најинтересантнија.

Прота Самарцић признаје недвосмислено да су устаници своја права и своје повластице због којих су ушли у борбу идентификовали са питањем вере и нације. Ако се у њих дира, посредно се дира и у нацију.

Заклетва је за мене интересантна, што она има необичне сличности са заклетвом главара црногорских пре преузете акције за истребљење Потурица, како ју је описао Његош у Горском Вијенцу (после стиха 2406 до 2437). Чак ми сад та заклетва, о којој сам правнички стручно писао (Из Његошевих дела, Чикаго 1952), изгледа знатно разумљивија. Заклетву полаже “друг другу”, један другоме. Истоветно као у Горском Вијенцу.

Чак и тамо није заклетва полагана код сваког сукоба са Турцима (јер би онда било таквих заклетва колико и бојева), већ само у ванредним ситуацијама, којима учесници дају необичну важност, а такође у ситуацијама где постоји страх да се неко не одметне или не откаже у сарадњи. Код Истраге Потурица постојао је можда страх да неко не покаже обзире према својим потурченим саплеменицима, а у Кривошијама да се не уплаши од тако моћне силе с којом се сад први пут кушају. Турке знају, али Аустријанце имају тек сад да познају. А изглед на успех, нормално говорећи, није био никакав.

**

Баш док се овај рад штампао, почео је да излази у чикашкој “Слободи” опширан приказ Кривошиског устанка од поручника Гојка Т. Павловића, који живи у Швајцарској (у граду Бијен). Павловић је Убљанин, најближи комшија Кривошија, види се да ствари зна добро, и зато ће његов приказ несумњиво значити солидан прилог литератури о Устанку. Нажалост, ми га нећемо моћи искористити, јер док ово уно-

---

комшија овог места и он мора да зна како се тамо зове. Али, ево горњи цитат из студије прота Ђорђа Самарцића, мог старијег колеге и цензора из Задарске семинарије, показује да је и он то место звао Кнезлац, као сав остали свет. А и поп Ђорђе је био Кривошија, па је чак тамо и живео као свршен човек. Ко од њих има право? Ја не бих могао ни исправљати свуда раније цитате, али мислим да то није ни потребно. Кнезлац је под тим именом постао славан у Српству, па и у општој историји, и овај назив, кад би био и погрешно изговорен, не сме се више мењати. (Кнезлаз и Кнезлац у страном језику се једнако пишу).

симо у коректуру изашао је само први чланак.

Из овог првог чланка (38) изнећемо податке о решењу да се да отпор и о заклетви одн. завери потом извршеној:

“Први састанак сеоских првака из планинских села рисанске општине, одржан је тајно на позив кнеза Милана Ђ. Радојичића у његовој кући у селу Дврсну (Горње Кривошије). Пошто су саслушана мишљења учесника, ту би решено да се врше припреме за устанак и позову суседна села у помоћ.

Непун месец дана иза првог састанка, тринаест кнежева и сеоских првака из Кривошија и суседних места, састаше се опет потајно на месту Меки До, на граници убаљске и кривошиске планине недалеко од тремеђе Боке, Херцеговине и Црне Горе. . . . После договора **дигоше се, закеше, и заверише да неће давати своју децу цару аустрискоме и да ће се његовој наредби одупрети свима силама.** Они рекоше: “Ово је наша властита земља, јер смо је сами и без ичије помоћи отели у Турчина; каква је год нама је света и мила и бранићемо је до последње капи крви”.

И Гојко Павловић **говори о заклетви и завери**, али не спомиње да је она обављена пред попом у цркви. Поп Ђорђе Самарцић је свакако ово утврдио, јер су му детаљи такви да се нису могли исконструисати.

IV ТОК БОРБЕ.

На многим местима су описани детаљи борба бокелских устаника са аустриском војском. Нарочито су брижљиво саопштавани подаци о борбама са Кривошијама. Но они се неће овде репродуцирати, јер ти детаљи имају само значаја за војну историју и били би сувише сувопарни за онога који не зна тамошње географске прилике. Друго је са неким куриозним епизодним појединостима, које ће се навести у следећем одељку. Сам, пак, ток борба биће, више хронологије ради, саопштен у главним цртама.

I

Дионисије Миковић саопштава (13, стр. 69): “С ћесарском бројном војском започну усташе први крвави бој на Гркавцу у горњим Леденицама 7 октобра 1869 (по новом календару). За овим 13 октобра исте године у Кривошијама код цркве Св. Петке (а тада су шљедовали бојеви у Грбљу, Махинама, Брајићима, Поборима и Ораховцу).”

Као што се види, Кривошије су биле прве у боју, као што су биле и последње у обустави ватре.

На стр. 74 пише игуман Миковић (доцнији архимандрит): “Бока се напунила оружаним војницима. Усташка је пушка лудска, а државни јој топ страшно одговорио. По Боци се људска крв нештедимице лила. . . Усташа су својим јунаштвом задивљавали свијет. Ћесарски војници наилазили су свуда на неочекивани усташки отпор. Њиховом неоспорном јунаштву и знатном броју, усташа су одољевали. И с мора и са суха топови су рушили манастире, цркве, школе и све видније усташке грађевине, али усташке тежње за очување слободе и старијих права улијевале су им снагу, којој су и војници поштовања одавали.”

Према књизи чешког анонима (3, стр. 14) аустриска војска је у две колоне с необичним напрезањем стизала на Кривошије. Стр. 23: “Пуковник Јовановић, један од најбољих штапских официра аустриских, чим је приспео у Рисан, преузме цијело заповједништво над бригадом и прими заповјед да се 14 октобра крене на тврђе Драгаљ и Црквице док их не ослободи или, ако то не би могао, да им бар дотури хране и потребе пушчане за 6 недеља, а уједно да тамо одвуче два брдска топа. Пуковник Јовановић је врло добро знао колико је тегобан задатак његов. . . Јовановићева војска, у којој је било три батаљона пешадије, двије брдске батерије и ракетна батерија, крене се на пут из Рисна. Послије два и по сахата војска стигне у прво устаничко мјесто Кнезлац. Куће су у том селу од голог камена, покривене даском. Нијесу затекли никога живог у селу. Војска пође још један сахат, кад се наједанпут зачује пуцањ. На тај знак показаше се устаници са дугим пушкама, на стијенама 3-400 стопа високим. Они одмах по-

дигоше клику и као уговорено знамење осуше се пушке са са свију страна. Устаници опколише цијелу бригаду. . . .”

“Корачати се могло корак по корак, и што је војска даље од Рисна узмицала, устаници су све жешће на њу ударали. . . .”

Борбе су биле тешке, сам је пук. Јовановић био рањен итд. “Под заштитом предњих стража пође бригада натраг у Рисан. Рањенике пренесу на носилима и магарцима. Али је то био страшан повратак. Преко неугодног и кобног земљишта у Кнезлацу устаници су без престанка јурили војску. Једна чета за другом излазаше им на сусрет. Уморена и изгладњела ла бригада коју су устаници цијели дан гонили и која није имала кад ни залобајући окусити, напошљетку стиже у 4 сахата на извијугани рисански пут. Војска још једном огледа не би ли ватром из пушака узбила устанике, али све узалуд. Устаници су искакали на стијене све по тројица-четворица, тако без престанка пуцајући на војску. . . . И пред самим зидовима рисанским гинули су војници од устаничких пушака. Официр Страка погибе на неколико корачаји испред зидова, а крвава глава једног погибаоца бјеше бачена међу војнике као пошљедњи поздрав од устаника! . . . .”

Доцније је именован ђенерал Ауерсперг за команданта војске против Кривошија. Ево шта пише поменути чешки писац на стр. 37 : “Полазак ђен. Ауерсперга на Кривошије 7 новембра био је у намјери да се устаници сатјерају на равницу драгаљску па ондје да се помоћу пушака и топова одједанпут устанку крај учини. Али се та намјера због превеликијех губитака које војска поднесе не могаше извршити, и устаници, учинивши залуднима операције ђен. Ауерсперга, учинише за дуго вријеме просто немогућим сваку другу операцију војничку. . . .”

Али раније него је војска пошла на овај посао, гроф Ауерсперг је био послао три православна свештеника који уживају опште повјерење не би ли склонили устанике да се предаду и оружје положи. Тај позив није био ни од какве користи, јер устаници оружја нијесу хтјели никако полагати, а они су још при преговарању с окружним капетаном Францем изјавили да се оружје само с њих мртвих узети може. . . .”

Онда писац описује детаљно безуспешне аустриске бојеве, па чак према извештајима службеног листа “Винер-Цајтунга”. На крају стоји ово: “Као што смо већ споменули, губитци су војске, које од сваљиваног камења са кршева, које од вјештог гађања устаничког, врло велики. **Јунаштво је устаничко у прах обратило све планове ђенерала Ауерсперга, улијед чега је он и одустао од свију даљњих операција против устаника.**

Кад су се војници с Кривошија враћали, изгледали су преко мјере жалосно. Није то био обични повратак, него налична слика оне грозне ноћи што је дошла послје боја на Садови.

Устаници су гонили војску до самог Рисна. Али, у каквом се стању враћала војска? Оно мало што је остало иза погибије, једва се на ногама држало. Униформе им бијаху поцијепане, лица од праха и пуцања поцрњела. Већина их дође болесних. .

Од све војске од 22 хиљаде људи, једва је преостало 10 хиљада који су били за даље војевање. Једини батаљон надвој-

воде Албрехта изгубио је 790 људи. Макар да је било војсци забрањено казивати шта се догодило, они то никоме тајили нијесу. . . .”

Стр. 46: “Неколико дана по злосрећном походу на Кривошије позван буде подмаршал и намјесник (Вагнер) у Беч на министарско вијеће о Боки Которској, а подмаршал Родић буде постављен за заповједника 18-те војничке дивизије у Задру. Генерал Ауерсперг остаде главним војничким заповједником у Боци Которској. . .

Војничко заповједништво у Далмацији употреби примирје што је настало послје поласка на Кривошије на пионирске послове, и то на грађење пута из Рисна на Леденице . . . .

А нијесу били ни устаници сустали. На дан 17 новембра они нападну на војничку посаоину којој отму касу са 500 форинта и 230 мазага са храном. . .”

II

Сад да преведемо неколико извештаја са страних језика (и овај последњи је био писан чешки, али је преведен од Стојана Новаковића).

Људевит Вуличевић пише на италијанском 1875 г. (14, стр. 104) : “Вагнер отпутова сместа у Котор да би се ставио на чело војске. У том пределу су се налазили пешадиски пукови број 48, 52, 22 и 44 и батаљон ловаца број 27. У водама Котора беху под командом Милошића бојне лађе Луђија, Андреас Хофер, Штраутер (Борац), Меве (Галеб), Таурис и Крк. 16 октобра трупе послате у Боку премашаху број од 10 хиљада, а после пођоше и друге не рачунајући повећање жандармеријом извршено од Министарства народне одбране крајем месеца новембра. Према писању листа “Ил Далмата” (Далматинац) већ су се 20 октобра трошкови попели на 700 хиљада форината, али се доцније потрошише милиони.”

“Брда Кривошија и Грбља заузеше устаници” (власти им пале куће. . . .)

Стр. 110: “Строгости које се очекиваху у Боки Которској, депеше Цареве са Истока (он је био на путу по Истоку, ЛМК), који је наређивао обзире и благост, натераше Министарство да одузме Вагнеру команду над трупама, и овај је преда 7 новембра генерал-мајору грофу Ауерспергу. . . .

Но ипак гроф Ауерсперг није био срећан у предузећу. 30 новембра саопштава лист “Ил Ћитадино” (Грађанин) да Родић дефинитивно предузима команду над трупама у Боки Которској.

Дани мира се приближаваху.”

Овде морамо прекинути информатора са неколико примедба. Читаоци су опазили да су за два месеца измењена три врховна команданта против побуњеника. Све генерали, све људи од највећег угледа. Старо правило да се у трци не мења цокеј овде је два пута поремећено. Последњи командант, Гаврило Родић, био је православни Србин, по чину фелдмаршал-лајтнант (див. генерал). Бечка влада је одредила као свог највећег војног претставника Србина, не толико да борбу настави колико да спроведе какав-такав мир. Ствар је у

Бечу несумњиво сматрана изгубљеном.

О бојевима на Кривошијама писао је више година пошто су се збили један угледни француски историчар и администратор Шарл Иријатр. Он је иначе веома живо протио наше прилике и написао низ дела о њима. О Кривошиском устанку писао је, канда, на више места. Ја сам нашао у два велика дела истоветне податке. Оба су штампана 1878. Једно на италијанском језику са насловом “Далмација” а друго на француском са насловом “Обале Јадрана и Црна Гора”. Нарочито је ово последње, илустровано дело, велико (у скоро фољо формату). Прву сам књигу (8) нашао у библиотеци Српско-православне општине у Трсту, а другу (9) у Централној библиотеци у Цириху. Ону прву сам нашао неколико година после ове друге, па сам из обе преписао респективне стране и тек код куће видео да су истоветне. Но, “што је сувишно, то не шкоди”, рекли су стари Латини. Ја ћу преводити из обе и скренути пажњу на евентуалне разлике.

Иријатр пише: “1869, Аустро-угарска влада, која је била асимилирала целу Далмацију остатку Царства, хтела и Кривошије, своје поданике, да подвргне војном систему. Наредба је била дата цивилним властима, али она остаде неизвршена. Аустријанци су врло родитељски у својој администрацији, али према устаницима показују чврстоћу. **Требало је окупирати Кривошије; једна шака брђана који то насеље обитава одби да их прими; борба отпоче.**

Опис ове експедиције потсетио би на најславније догађаје војних анала Француза у Африци (у француском тексту стоји: наших војних анала у Африци, ЛМК): Зача, одбрана Мазаграна и последњу борбу пуковника Монтењака. Видело се да три или четири стотине људи задрже читаве пукове, да их разбију у комаде (у делове), и онда пусте на њих, попут кише, гомиле камења са висина њихових стрмих кланаца на улазе у теснаце. Војска (аустриска) дала је доказа енергије, воље, дисциплине; али виши официри осећаху да покушаји успињања на те врхове могу само довести војску до смрти без славе и без резултата. **У целој борби Кривошије изгубише само 11 људи и нису имали више од 73 рањеника, док у самом једном окршају код Кнезлаца Аустријанци побројаше 15 убијених официра и међу њима једног мајора.** У другој једној борби, две чете пешадије су биле потпуно уништене а да опседнути не изгубише ни једног јединог човека.” (Тако стоји у италијанском тексту, док у француском стоји да је то било у Мајинама, ЛМК).

Сад писац наводи неке детаље према причању једног официра кога је срео био у Сплиту. То ће се изнети у следећем одељку.

III

Један сумаран ток борба описан је и у немачкој одн. најбољој светској Војној енциклопедији из времена пре Првог светског рата. Сама чињеница да се о тим борбама тамо говори веома је значајна. То није био рат већ један устанак неколико стотина горштака, слабо наоружаних и војнички

неспремних. Па ипак зато он је обрађен од стручњака аустриског Ђенералштаба док нпр. о ранијим правим ратовима у околини Кривошија нема у тој књизи ни помена.

Та Војна енциклопедија је имала осам великих томова где су алфабетским редом описане земље, војске, догађаји војно-историског значаја. У деветом, пак, тому је дат преглед ратова од старине до садашњости (36), а у деветом тому а) налазе се географске карте итд. Е, у том деветом тому, у ратној историји, посвећен је цео један ступац Првом кривошишском устанку. Док у општем, дескриптивном, делу има такође објашњење израза “Кривошије”. Најпре ћемо навести шта тамо стоји, а онда шта стоји у историском делу.

У општем делу, под речју Кривошије (по алфабетском реду) стоји после описа земљишта и географских особина још и ово (35): **“Становништво овог предела састоји се од Срба и настањује малобројна и сиромашна села, од којих су најважнија Црквице, Леденице и Драгаљ. Кад је аустроугарска влада намеравала, 1868, да уведе општу војну обавезу, букну устанак, који је напослетку завршен миром у Кнезлацу. 1881 дође опет, из истих разлога, до побуне, која пређе и на Херцеговину, и која од стране аустро-угарских трупа би савладана у више бојева.”**

У историском, пак, делу стоји ово (36): “1869/1870. Устанак у Далмацији. **Узрок устанка било је незадовољство становништва са аустриском управом. Спољни повод даде провођење једног новог Војног закона.** По њему је било наређено рекрутовање војно-обавезних лица и у досада ослобођеним дистриктима Далмације, у Котору и Дубровнику; оно је требало да почне 6 октобра. Тога дана су устаници запосели брда и тиме пресекли везе између појединих војних станица. 7 октобра стиже вест да бунтовници намеравају да препадом заузму утврђење Драгаљ; из Рисна би послат један одред војске на Драгаљ. У маршу дође до судара са устаницима и деташман је морао да се врати натраг у Рисан. Намесник у Задру и фелдмаршал-лајтнант (див. ђенерал) фон Вагнер реши се онда да пошаље једну експедицију на Кривошије да би устанак савладала. Прва експедиција би послата 19 и 20 октобра; она заврши са неуспехом. . . (Пише сад о другим пределима ван Кривошија, ЛМК). 25 и 26 октобра обновљена је експедиција на Кривошије и са успехом извршена, тако да се Намесник могао позабавити другим устаницима. . . Генерал-мајор гроф Ауерсперг, нови командант трупа у Котору, реши се да предузме још једну експедицију да би потпуно савладао устанак. Он ступи у акцију 16 новембра са 12.000 људи и, додуше, постиже, крајњи циљ, Драгаљ, али се није могло ни помишљати о осигурању постигнутих преимуђстава. И Ауерсперг се поврати 20 новембра натраг у Котор. Исцрпеност трупа и наилазак зиме склонили су га да трупе повуче на обалу. Он продужи већ пре започете преговоре и успе да васпостави мир у већем делу устаничког предела. . . .” Сад писац говори о Кнезлачком миру, признавајући пун неуспех аустриске војске. Тај најзначајнији део овог стручног описа преносимо у VI одељку.

Овде се само може рећи да су несумњиво и читаоци запазили забуну писца: Експедиција од 25 и 26 октобра “беше успешно спроведена”, а после 20 дана морала је да се шаље још једна експедиција да “потпуно сруши отпор”. Та је “постигла свој крајњи циљ”, па ипак се после 4 дана повукла, јер није могла да “обезбеди победу”. И онда долази до пуне капитулације аустро-угарске војске.

Писац је био један аустро-угарски ђенералштабни официр, који није могао да чини славопојке устаницима, али је довољно јасно признао пораз своје војске, и то не тражећи и не налазећи готово никаква извињења. На крају чак признаје да су сви захтеви побуњеника на Миру били прихваћени (вид. одељак VI).

V. НЕКЕ ПОЈЕДИНОСТИ ИЗ БОРБЕ.

Извесне забележене епизодне појединости из борбе можда ће боље илустровати начин вођења борбе, умешност и фанатизованост устаника, прилике у којима се ратовало итд., него сувопарни војнички извештаји о току борбе. Зато ћемо неке од њих овде пренети. Нема их, нажалост, много, јер се они углавном налазе у савременим новинама. Било их је у страним новинама, и у београдским, али ништа мање, већ можда још више, у војвођанским. Јер 1869 је постојала већ две године засебна мађарска државна половина, док је Бока била под ужом Аустријом. Мађарска цензура није била сувише строга према ниподиштавању војске у ужој Аустрији, а српски писци и политичари су настојали да своје напише повежу са мађарским државним схватањима.

Познато је нпр. да је новосадска “Застава” била пуна таквих вести, али веома оскудни подаци у исписима Хамдије Капиџића (16) разумљиви су кад се узме у обзир да је он исписивао само вести које се односе на Босну и Херцеговину и једино су они подаци о Кривошиском устанку публиковани који се налазе у оквиру тих вести. Но срећом има и ту покоји интересантан податак.

I.

Најпре ћемо навести један став из књиге анонимног чешког публицисте, коју је превео Стојан Новаковић (3, стр. 16), где пише:

“Очевидац првих бојева са устаницима (на Кривошијама) прича знамените појединости о томе како војују устаници. У једном су тјеснацу само двојица устаника задржала цијелу чету прилично дуго. Они су стојали на стијени иза крша 500 корака далеко, и добрим гађањем заустављали су цијелу војску — јербо је тијеснац тако узан да су само по двојица могли ићи крозањ. Војници нијесу видјели нигдје ништа осим двије црвене тачке — фесове —, који су се иза стијена помањали, а често није било ни њих. А чим би се војник у тјеснацу показао, пукла би пушка и убила га или ранила. . .”

На стр. 25 преноси чешки писац један извештај “дописника с бојног поља”, кад је већ војска пук. Јовановића била на Кривошијама. Дописник пише: “На високом гребену горском испод којег је војска ишла, стајао је витешки стас једнога Бокеља само с ножем у руци, који је на сву прилику био један од устаничких вођа и који је, начином обичним међу планинцима, снажним, на далеко чујним гласом давао заповијести и гласове својим војницима. Овај добри јунак бјеше изнио цијеле прси напоље, мислећи да велике опасности нема зањ, јер је војска била од њега далеко на 1200 корака. И међу војском се већ могао чути јасан глас његов како виче: Лијево! Десно! Лијево! Десно!, усто непрестано машу-

ћи ханџаром и показујући правац. На његову несрећу, привуку се ближе неколики војници а он их не спази, опале нањ, те се свали на земљу и више се не показа.” (Из свега се види да је овај “дописник с бојног поља” био при аустриској војсци).

На стр. 40 и даље, описује чешки публициста напад на сам главни стан ђенерала Ауерсперга, у коме је било неколико виших официра и безброј нижих. Они су ноћу путовали по Драгаљу. И писац каже даље:

“У дубоком ћутању кретао се ђенерални штаб с укоче-ношћу, кад наједанпут један официр спази на једној стијени некакво кретање. Одмах затим зачу се састраг и спријед неколико пушака. Забуна бијаше неизмјерна; мазге су се одупирале и отимале вођама својим. Који су официри ишли на коњима, ободу брзо своје коње и потјерају заједно с ђенералом Ауерспергом колико су игда могли, да само измакну из пушкомета. Најгоре бјеше пјешацима; сваки је гледао гдје ће се заклонити, и насташе веома романтичне појаве. Пјешаци су Богом кумили коњике да их не оставе, и један се потпуковник смиловао те је узео к себи на коња једног официра. Штапски официри и пред њима ђенерал Ауерсперг журили су у најжешћем трку да измакну из тјеснаца. . . . . Штаб је био измакао из опасности, али је товар с храном био ухваћен и устаници су га одвели у горе. Усто је ђенерални штаб погубио много ствари, као: кожуха, дурбина, хартија, топографских карата, штапских планова о положају, а међу осталим хартијама и кључ за шифре. . . . Свих 40 самара са храном и свежњевима морали су се оставити на корист устаницима, јер су ђенералу Ауерспергу и пуковнику Шредеру устаничка зрна око главе звиждала. Велика срећа бјеше ђенералном штабу што су очевидно устаници полагали више пажње на мазге с товарима него на цијели штаб, те без одлагања пожурише се да тај згодан плијен отму и да га на склонита мјеста пошљу.”

Један даљи детаљ: “На Кривошијама је највећу штету претрпио Албрехтов батаљон, којему је дан 5 новембра био прави судњи дан.” Писац даје детаљне податке о заседи на коју је тај батаљон наишао и како је сав упропашћен: “Послије тога устаници излете с неизмјерном виком из шуме, навале на чету Албрехтовог батаљона и сву је разбију. Тада погибе потпуковник Фрич са ађутантом Урбановићем, поручници: витез Филан, Хард, Фараго и барон Ринек, па онда потпоручници Жандр и Санду, а ађутант Пфлегер бијаше тешко рањен. Војска је могла прикупити само 50 својих рањеника, које оправи у Котор. Знатан је био број мртвих који су остали на бојишту. Од свију нижих официра цијелога батаљона остао је нерањен само један потпоручник. Сама је десета чета изгубила 73 човјека. Каже се да је војска само ту изгубила на 200 људи.”

Стр. 44: “Обноћ се догодио нападај нечувен у војничкој историји. Чету што је била смјештена на пољу Дрсном и у коју је била цијела ракетна батерија, узнемиравала су сву ноћ два устаника. То су били они који су својима знамење

давали. Бијаху се смјестили на високим стијенама врх војничког стана, па су озго пуцали на војску, прекинувши покојпут одмора ради. Из табора пошљу на њих цијелу чету, али се она по мраку не могаше успети на стрмену врлет пуну разјелина, те се врати не свршивши ништа. . .”

У истој књизи чешког публицисте (3) један цео одељак је био посвећен питању “Како су војевали устаници” (то је наслов одељка). Тамо изос. стоји:

“Устаницима је био живот свакога својег другара тако исто драг као и сваки метак из пушке који никад нијесу залуд испалили; а војска је радила сасвим напротив. . . Док је трајао устанак, устаници су се као у мирно доба бавили својим свакидашњим пословима у пољу и у гори, а повјеравали су својим стражама да мотре на кретања непријатељска, и на њих су се могли потпуно ослонити. На привик или пуцањ своје страже, који се разлијегао од куће до куће, од села до села, и с брда на брдо, купили су се устаници да ударе на непријатеља. Много пута би се тројица—четворица устаника сакрила у рупе и пећине за које осим њих није нико знао, па су оданде пропуштали испред себе цијеле чете и батаљоне да побију само оне од војника који заостану те пошљедњи прођу.

По казивању самих официра аустриских, начин је војевања устаника био чудан. Они су се пузали са стијена на стијену, мотрећи кретања непријатељска као мачка, тихо и смотрено. Ако спазе да непријатељ пази на њих, легну на земљу, нанишане пушком, па вребају згону кад ће опалити. Ако устаник опали пушку, не брине се више о непријатељу, нити се обзира да види је ли га погодио или није; тако је поуздано његово око. . . .

Сасвијем је особит начин, којим су се устаници споразумјевали међу собом на веома великим даљинама. Бистро око, добро ухо и снажна плућа ових јуначких синова зачудиће свакога ко их први пут види. Један је устаник на једној главици, а други далеко на брду, неколико хиљада корака од оне главице, а њих се два дозивљу отегнутим довикивањем које се надалеко чује, и тако лако као да негдје за столом сједе те се разговарају. Много се пута укаже на далекој главици још и трећи који се у разговор умјеша, и то тако читав сахат траје.”

II.

У новосадској “Застави” од 30 маја 1871, дакле годину и по иза бојева у Боки, налази се један допис из Гацка на Херцеговини, где стоји да су Херцеговци спремни на устанак под Стојаном Ковачевићем и као узор наводе јунаке Кривошија. Тамо дословно стоји (15, к. II, стр. 40): “Опоменимо се кад оно за вријеме бокешког устанка, пет јунака кривошиских дочекаше цијелу једну ловачку регименту на Пољице, баш на трећу заглаву Аранђелова дневи, и сву ноћ бијући се с њоме, принудише је да се натраг у Рисан срамно повуче, оставивши на мегдану 27 мртвијех. И баш за боље увјерење ево овђе и имена реченијех јунака: Раде Миловић, Бутор Самар-

цић, Андрија Одаловић, Лука Вучуровић и Марко Ковачевић, који су данас сви у животу. И кад је, дакле, ово пет соколова кадро било сузбити добро оружану и извјежбану војску, зашто да ми не би били кадри дочекати и разбити мртве Турке, наше старе крвопије?”

Немачки (баварски) племић Артур Ахлајтнер описао је још 1913 у једној иначе великонемачкој и проаустриској књизи ова два детаља на Кривошијама 1869 (15): “Гарнизон на фору Драгаљ био је отсечен и из Рисна му је послата помоћ под командом оберлајтнанта Ринека. Устаници нису хтели да пусте више од пет војника”. “Оберлајтнант Ринек није хтео преговарати већ нареди напад. У магновењу нападоше устаници деташман ханџарима и потискоше га. Недалеко од тог места паде један човек, који је терао магарца, погођен од залуталог зрна. Али његов брат се налазио међу устаницима и одма изврши крвну освету. Под вођством осветника јуриша банда на војнике и осветник отсече оберлајтнанту главу са трупа. Може се замислити како ова крвна освета распали дивље Кривошије. Трећина деташмана паде. Потпуно разбивени и изнурени стигоше растерани војници предвече у Рисан. То је било 7 октобра 1869, почетак војне акције у Кривошијама. И већ сутрадан су мале жандармериске станице разасуте по тој области нападнуте, делом растеране а делом побијене.” 9 октобра је поглавар из Котора настојао да устаници дозволе једном одреду да однесе храну отсеченој посади фора. Устаници су пристали само да пренесу посади затворено писмо команданта. Ови присташе и два до зуба наоружана Леденичана однесоше писмо. Али се посада побојала наоружаних Бокеља и убила их. “Тиме је већ од природе дивље и насилно становништво Боке и Кривошија било безгранично озлојеђено и сасвим побеснело. Устанак је постао општи. И војни командант из Котора нареди опсадно стање. Телеграфски затражи хитно појачања, новац и провијант. Појачања су долазила, али полако. . . . Све је ишло наопако. Против трупа спремних за жртве борили су се бесни устаници, а страшна зима са ужасном буром, снегом и хладном кишом надође. Цела бригада је морала после страховитих штрапаца да се без успеха повуче са Кривошија у Рисан.” . . .

Сад писац описује даље детаље борбе и пораза аустриског.

Француски историчар Иријатр у наставку својих излагања датих у претходном одељку каже даље (дела под 8 и 9):

“У Сплиту сам нашао једног официра који је учествовао у тим опорим борбама; он ми описиваше са дирљивим самопрегореванем ситуацију Аустријанаца. Наредба је била дата да се иде напред. Једини путељак којим се могло допрети до непријатеља беше узак и напоран; ми се залетесмо по команди; али одједанпут један тежак део литице покоси чете, док још надођоше да их децимирају кугле бачене из невидљивих рука. Двадесет пута се пењасмо, а виши официри бројаху код сваког повлачења губитке које нам је задао сваки тај покушај. Били смо декуражирани, али су нам тако заповадали и ми смо слушали.

Напоследку ми обавестисмо Беч, и Аустрија обустави то
клање, које је већ дотада стојало један пун пук војске и не-
колико милиона форината. **Победа оста код Кривошијана,
неукроћених, којима се призна ослобођење од војне обаве-
зе ван своје територије и смањење дажбина.** ”

VI. ПОКУШАЈИ СМИРЕЊА И МИР НА КНЕЗЛАЦУ.

Аустрија није могла борбом да натера Кривошије на примање њених захтева. То је сваким даљим даном борбе било све очигледније. Није преостајало ништа друго него да се покуша мир чувајући образ. То двоје је било тешко помирити, и напослетку изгледа да је оно друго морало да се жртвује. Бар у суштини иако можда не у форми. Пустимо опет да о томе говоре други, који су са ситуацијом били боље упознати и којима се пристрасност не може пребацити.

Чешки политичар који је из највеће близине пратио покрете и о томе написао ваљда најбољи досад приказ, каже на страни 48 књижице под 3:

“Још од почетка устанка когод није имао предрасуда, био је увјерен да је договарање први корак за умирење Боке Которске, и сваки је жалио што не бише послушани поуздани људи који су, упознати са стањем ствари, одмах у почетку савјетовали умјереност.

Видећи влада нечувени отпор устанички и увјеривши се да ће војевање стати још неизмјерних жртава у новцу и крви, па да опет неће остати ништа друго него помирење на лијепо, заповједи ђенералу Ауерспергу да почне споразумјевање, ријечју да гледа да удеси све тако, како при томе не би пострадао част и достојанство владино.”

(Писац говори о неуспелим преговорима у Грбљу, Маји-нама, Поборима и Брајићима.)

“Исто је тако незнатан успјех имало уговарање Ауерспергово с Кривошијама. Он им понуди да пошљу шест заступника који ће са његових 12 официра уговарати помирење, а ови му одговоре да они хоће да уговарају само на гори Гребену, и то с некојима од надвојводина рода, на које они оружја своја дизали нијесу, а да никако неће неским друго, јер остали ћесарски људи који су их толико пута варали не могу имати повјерења њихова . . . . .”

“Са Кривошијама уговарали су у име Ауерспергово потпуковник Вуковић и Марко Ђеловић на Дољанима, гдје су их узеле устаничке страже и одвеле главном вођу Јову Радановићу. Радановић, старац од 75 година, али још у снази, кад прими оба посланика, опали из пушке, те се са свију страна слегне до 800 устаника. Вођ им каже да 30 оставе код њега. За тијем изнесу посланицима вина, меса и хљеба, те се почне уговарање.

Радановић каже да устаници никад неће положити оружја. ‘Знамо — дода он — да су у Котору намјештене гвоздене куле и да је дошла нова војска, али коликогод више војске дође, више ћемо је потући. Што ја марим нашто ће изаћи: ја сам једном ногом у гробу, али ми је жао мојих синова и другара да несрећни остану.’ Напослетку поручи Радановић Ауерспергу да остаје при погодбама које су још изнајприје устаници

били поставили.”

То пише чешки писац предкрај своје расправе. Њега допуњује Стојан Новаковић овако: “По познијим гласовима ми ћемо овде унеколико допунити чешког писца. Заузимањем Ђорђа Војновића буде одређен за помирика Гаврило Родић. Договор о коме приповједасмо спремао је њему пут, и био је 3 јануара о. г. (Књига Стојана Новаковића је изашла 1870, ЛМК). Осам дана потом био је свечан састанак међу Родићем и Кривошијама, којом приликом су се помирили. Родић је исказао опроштај владин, и јавио им како ће се пописати и од стране владе намирити сва штета која је начињена војевањем. На томе се ствар свршила.”

Сад ћу навести како то претставља Дубровчанин, иначе српски писац. Људевит Вуличевић. На страни 110 поменуте књиге (14) он пише:

“30 децембра стигоше у Котор барон Родић и (барон) Флук са лађом Хофер; у њиховом друштву је био политички капетан (нови одружни начелник, ЛМК) Рендић. 3 јануара Родић, његов повереник Ђурковић, капетан Темел и Шендер, заједно са Флуком, одоше заједно на Кривошије да одрже састанак са устаницима. Родић одма прими на знање извештаје о штетама које је рат нанео том народу да би их обештетио. 12 јануара се Кривошије покорише (а пет дана пред тим Брајићи сами по себи повратише топове узете са фора Стањевић за време рата). 14 јануара Родић је опозвао забрану да се може држати и носити оружје; истог дана пре стаде опсадно стање. **Са Миром у Кнезлацу престаде свака ствар и Бокелји изиђоше из рата победоносни.**”

За детаље послужићемо се подацима игумана Дионисија Миковића (13, стр. 77 ид.): *)

“Тамнице се почеше празнити и Родић се састаде с усташким главарима на Кнезлацу у Доњим Кривошијама. У пратњи му је био Лесо Папреница, рисански градоначелник, капетан Марко Ђурковић и неколико угледнијех Ришњана.

Родићев громорати глас је срдито одјекнуо:

‘А ће сте ви одметници и хајдуци, који запуцасте и на цара свога?’

А Милан Радојичић, усташки “војвода” из Горњих Кривошија, још је срдитије Родићу одговорио:

‘Ми нијесмо одметници, него браниоци своје светиње: сво-

---

*) Ови подаци су уствари узети из аутобиографије поморског капетана Марка В. Ђурковића, који се налазио у Родићевој пратњи. Према томе су подаци аутентични, приказани од учесника састанка и бележени можда одма после састанка. Не знам да ли је ова аутобиографија кап. Ђурковића у целини објављена, али сумњам у то. Да су ови подаци узети из ње, констатује судија Ђуро Јоксимов Суботић у поменутој расправи (37). Игуман Дионисије је то хтео калуђерски да сакрије, али је тиме, разуме се, довео био у питање аутентичност извештаја. Јер се свако могао питати: Ако он није био на састанку са Родићем, како је знао да је пођен такав разговор? Овако је ствар разјашњена и за горњи говор пружена максимална гаранција.

јих ваздашњих права и слободе коју смо од ђедова наслиједили. А да смо хајдуци, ми не би били овђе на свом огњишту, него би у гори били. Ми смо Цару вјерни и о својој смо му торби и пушци бранили и одбранили од Турака ову границу; и ми не пуцамо на њега, него на тебе и на твоје друге ћесаровиће, који Цара лажете и хоћете да наша вјечна слободна права под ноге ставите.'

Родић блажије: 'Немој тако, Милане! Ми Цара не лажемо, него га вјерно служимо. Цар наш милостиви опрашта вам за ову проливену крв, само му дајте момке у домобранску службу, а он ће вама дати владичанство и владику и свако могуће добро. Знајте да сам и ја, као и ви, Србин православне вјере, и да сам био мио и драг мојим родитељима као и вама ваши синови, па су ме дали на службу Цару . . . па ме ево, хвала Богу, и здрава, и срећна, и часна, и није ми никакво зло. Послушајте ме и задовољите нашем добром Цару а за ваше свако добро. Тако ви Бог помогао.'

Милан му је одговорио: 'Гаврило Родићу! Што велиш да си Србин наше вјере, то смо чули прије него смо се овдје састали, и да си здраво . . . А што су те родитељи дали у милитар, то су они морали, као и сви други што су пошли да Цара траже и да га моле да им за насеље да кућу и баштину, а ми нијесмо Цара тражили него он нас, па му нас дадоше цареви и краљеви на миру у Бечу, и нашијема старијема би тада обећано да нећемо давати данка ни солдата, као што их од нас нико није никад ни имао, па ни ви сада. За данак скидате и вериге с огњишта, и вјенчани прстен с рука нашијех жена, а сада хоћете и солдате, како би ми старци, на овој турској граници, морали остати и без ранитеља и без бранитеља. Еј, вала, по ту цијену нећемо ни владичанства ни владике, па ни да ни патријархију обећате. Но поздравите Цара као господара и реци му да смо му вјерни и да жалимо што се пролијева крв наша и овијех његовијех јуначкијех солдата; али ко је томе крив, душа му патила. **И кажи Цару да га ми молимо да се смиљује и да у наша ваздашња права не дира, иначе ћемо сви погинути па неће ни имати кога од нашеваца у солдате тражити.'**

Усташка окупљена, одаље стојећа, војска громогласно повика: 'Тако је, а живио цар Франц Јосиф I!'

Други Родићев састанак са усташама слиједио је 1 јануара (јамачно по старом календару, а по новом би било 13 јануара, ЛМК) 1870 године, на истом мјесту.

Родић им донио глас: да им се (наравно за тада) неће ни солдати, те је тога дана, под једним церовим дрвом, закључен мир."

То је тај **чувени Кнезлачки мир**, једна од најсјајнијих **тачка српске историје**. Одјек му је био и међу осталим Србима и у целој Европи сувише бучан. О томе у засебном одељку.

У немачко-аустриској Војној енциклопедији, у тому посвећеном историји ратова, налази се опис борба на Кривошијама, дат од аустриског ђенерал-штаба. На крају тога приказа (36) стоји и ово: "Средином децембра 1869 би имено-

ван за војног команданта у Задру фелдмаршал-лајтнант барон Родић. Овај се такође (као и Ауерсперг, ЛМК) постави у везу са побуњеницима и испуни њихове захтеве: **безусловна амнестија, дозвола да носе оружје, накнада штете за спаљене домове, и купљење ландвера под условима постављеним пре устанка. Јануара 1870 беше устанак завршен**’.

Најкомпетентнија немачка полуванична и историска публикација признаје да је устаницима признато све што су тражили, да је аустро-угарска војска формално капитулирала пред њима.

Нису ни Бокелји ни остали Срби ту победу надували; њу признају чак и уџбеници из Ратне историје, и то уџбеници издати од непријатеља, од побеђене Монархије. Зато није никакав шовинизам ову победу истицати и наглашавати.

VII. ОДЈЕК БОКЕЉСКОГ УСТАНКА И КНЕЗЛАЧКОГ МИРА

I.

Прво ћемо као илустрацију реакције на српској страни, навести извештај послат “на Богојављење са босанске границе” новосадској “Застави”, која га је објавила у броју од 30 јануара 1870. Извештај је, дакле, послат свега неколико дана после закљученог мира, и пошто је послат са “босанске границе” и донекле има у виду Босну, он је прештампан у збирци Капиџића (16, стр. 284). Из њега ће се у главним линијама видети расположење и наде Босанаца изазване овим устанком. У допису стоји:

“Док ово моје писмо примите, чућете да је ствар бокешка сасвим свршена, и све онако као што су Бокези желели. Родић послат у Боку да сврши какомудраго; ратовање, особито у ово зимско доба, показало се за немогућно, и решено је не чекати премалећа за ватру угушити.

Аустријанци, откако владају у Далмацији, има шездесет и више година, и они нити су знали, нити хтјели упознати се с оним поштеним и до удивљења јуначким народом. **Требовало је овај случај да се Бокези својим господарима дају познати, и шта су кадри урадити када се спрам њих дође на мање уговору, када се спрам њих тури вјера задата.** Требало је дакле од стране бечке владе не чекати премалећа, и учинити одма крај ратовању, да се од великог зла и срамоте за своје оружје не учини нешто веће. . . .”

Даље дописник каже да су се “Турци били страшно уплашили устанка бокешког”. . . . .

“Да се умири Бока, требало је да добри Србин капетан поморски Марко Ђурковић поврати се у своје отечество Боку, и њему се има заслуга приписати. . . . Завршујући овај мој допис, чујем да су се Бокези изјавили да ће се опрети грађењу тврдиња и путова.”

У допису од 25 јануара из Босне под Козаром стоји изос: **“Од како се Бока узрујала, од онда је почело и међу Турцима врити; а, ево сад Бока мирна, а Турци канда све више зуче.”**

У броју “Заставе” од 4 октобра 1870 има допис из Херцеговине од 20 септембра. У њему је саопштен један говор црногорског сердара попа Пера Матановића код манастира Косијерево и Добрићево. Сердар је заиста одржао један веома патриотски говор, у коме изос. стоји: “Зато устајте, Срби, борите се за слободу; сад имамо маха, зато не оклијевајмо већ устанимо сви листом на Османлију, и небојте се њега; у њега ћемо наћи заире доста **као што наша браћа Бокези нађоше у Вагнера и Мадара. А колико је нама сад љепша прилика и лакше него њима лане. . . .**”

II.

Војводина је нарочито била занета устаницима у Боки. То су тамо глорификовали и политичари и литерати; свуда су се чуле најлепше речи усхићења, расположење је било као да се Косово свети. Цео народ је гутао вести о исходу устанка, давао помоћ, храбрио и у говорима и телеграмима устанике, ковао најфантасичније планове за будућност.

Напред је, у одељку I, наведено како се о устаницима у Боки изјашњавао лично Светозар Милетић, вођа тамошњих Срба, који је сам писао чланке о њима у “Застави”.

Наследник Милетићев у вођству Срба Војводине Михаило Полит-Десанчић је такође дао маха свом огромном одушевљењу за Кривошишки устанак у чланку “Бока” који је изашао у бр. 35 новосадског листа “Народ”. Тај је лист уређивао и издавао др. Јован Суботић, као паралелан и суплементаран “Застави”; он је излазио у дане кад није излазила “Застава”. (Подаци узети из Енциклопедије СХС под именима Полит и Суботић).

У чланку “Бока”, како извештава Лујо Бакотић (17, стр. 55). Полит позива Војвођане да дају прилоге “за бокешке устанике који се враћају на своје пустилине.” Тај чланак се завршава речима:

“Те прилоге нека не сматрају браћа у Боки као какав дар, него као нашу захвалност за **оно што Српству образ осветлаше, што показаше свету: да Србин живи и да је јунак.**”

Због овог чланка је Полит-Десанчић одговарао пред поротним судом у Пешти. А исто тако је Светозар Милетић осуђен 18 марта на годину дана затвора и 500 форинти новчане казне због алузија чињених у чланцима о бокелском устанку. Он је ту казну издржао (доцније је још неколико пута био суђен, али први пут због Боке).

Светозар Милетић је даровао своју сребром оковану сабљу градоначелника Новог Сада “заслужном борцу бокешког устанка, младом јунаку Самарцићу, који се јунаштвом и пером одликовао у устанку.”

Поводом Бокелског устанка из 1869 спевао је Лаза Костић једну од својих најлепших песама. Песма носи наслов “Јадрански Прометеј”. (“Политика” од 4 јуна 1959).

Други велики српски песник из Војводине, Ђура Јакшић, такође је написао једну од својих најлепших патриотских песама “надахнут бокелским устанком”, како саопштава 1956 у два београдска листа публициста Ненад Симић (18 и 19). То је већ сваком иоле образованом **Србину позната песма “Падајте, браћо, плинте у крви. . .”**, песма која је толико пута певана на српским националним манифестацијама у свим крајевима где Срби живе. (Поједини тврде да је та песма спевана поводом устанка у Херцеговини, но изгледа да је Ненад Симић ствар проучавао веома пажљиво са литерарно-историског гледишта и да је ово његово, двапут јавно изражено мишљење, документовано).

Још је једну песму Ђура Јакшић спевао занет Бокелским устанком и одржао бар један патриотски говор. То је било

у Јагодини 17 априла 1870 (на Цвети). Тада је у јагодинској Читаоници, у месту где је Ђура живео, одржана **Беседа “у корист витешких Бокеља”**, на којој су присуствовали не само Јагодинци, већ и многи гости из Ђуприје и Параћина, а “нарочито су претставници власти били сви”. Ту је прочитана **Ђурина песма “Стража”**, посвећена овим устаницима, а такође и једна лепа Ђурина беседа. О овоме саопштава Емило Цветић у једној својој књизи о Јагодини (21). Беседа није нигде била објављена из династичких разлога, јер је Ђура много хвалио у њој Карађорђа, док је песма “Стража” први пут објављена у часопису “Млада Србадија” за 1871.

Али у оставштини Ђуриног синовца, и исто тако еминентног српског песника, Милете Јакшића, која је допала Матицу Српску у Новом Саду, пронађена је ова Ђурина беседа и објављена први пут маја 1959 (31). У њој се Ђура залаже за материјалну помоћ пострадалим бокељским Србима и на крају каже:

“Кад су Крићани пострадали, сви Цинцари у Србији повикаше: У помоћ Крићанима! Приложите на јунаке, на Грке, на нове Шпартанце, Леониде! итд., и ми давасмо и последњу пару, и — просто нека им је! Да Бог да да се ослободили и они и наша браћа која под туђим јармом цвиле!

Али, ево, драга браћо суграђани, и наша браћа Бокељи страдаше од насиља аустријскога: поља су им погажена, виногради потрвени, маслинке искршене, мужеви заробљени, браћа и храбри момци повешани. . . .

Јесте, браћо, ви се данас братски одазвасте, а тиме показујете братско саучешће у њиховој несрећи. . . и хвала вам! Живели! . . . и да **Бог да да вашом мушком слогом и помоћу васцело српско племе ослободимо!”**

Овим речима је завршена Ђурина беседа у корист “витешких Бокеља”. Успех је, изгледа, био велик: сваки је Србин тада знао за Боку и Кривошије, осећао их својим најближим, и у њиховом подвигу је назирао наду на ослобођење целокупног Српства!

III.

Изнећемо овде и неколико мишљења о тим догађајима савремених или сасвим скорашњих Срба из Приморја, до чијих дела смо дошли. (Док нпр. о одјеку у Србији и Црној Гори немамо скоро никаквих података).

Д-р Лујо Бакотић, некадашњи посланик Србије и Југославије код Ватикана, католик, родом из Шибеника, писао је у књизи “Срби у Далмацији” (17, стр. 54):

“Године 1869 планула је побуна народа у Кривошијама у Боки Которској, пошто народ није хтео да служи у аустријској војсци. Није хтео да служи зато што Бокељи нису у војсци служили ни под Млетачком Републиком ни под француском владом, па су сматрали то неслужење у војсци као једно стечено право, које су они сад и оружјем бранили. **Шака људи држала је у шаху целу Аустрију, која је била немоћна да их војском савлада.** Кад то није могла, бечка влада

збаци с положаја намесника Вагнера и наменује намесником генерала Родића, коме је пошло за руком. . да умири побуњенике и да с њима склопи формалан мир, тзв. Кнезлачки мир. Предајући оружје и потписујући акт тога мира, поглавица побуњеника Самарцић је том приликом рекао да он жели Аустрији све оно што Аустрија жели Боки.”

Которски каноник и парох на Прчању дон Нико Луковић писао је 1951 (20, стр. 97):

“Када је Аустрија хтјела да проведе у Боки рекрутацију за своју војску против старих права Бокеља, избио је Први кривошиски устанак 1869 године. Устаници су том приликом напали тврђаву Драгаљ и постигли више успјеха. У јесен те године су потукли једно веће одјељење аустриске војске. У устанку је учествовало око 800 Кривошијана под оружјем, а Аустријанаца око 20 хиљада. Аустрија се ријешила на попуштање, и 1870 дошло је до компромиса (Кнезлачки мир)... (Писац затим говори о II устанку Кривошија 1882) . . . . . **Кривошиски устаници против моћне Хабсбуршке империје својевремено су се препричавали у свим политичким круговима Европе, пронијели су име Кривошија широм свијета, а међу Јужним Словенима изазвали одушевљење и поткријепили вјеру у ослобођење.**”

Кад су у Бечу Кнезлачки мир почели да претстављају као неку тобоже победу Аустрије, тамо је у самом Парламенту владала велика неверица, како пише Дабиновић (1, стр.85), додајући:

“Из Далмације су почела долазити писма која су приказала ствари друкчије, а задарски Народни Лист је отворено тврдио да је у Кнезлацу склопљен формалан мировни уговор између устаника и аустриске владе, као да су биле у питању двије посве самосталне државе, а не с једне стране претставници државне власти и с друге стране припадници те исте државе.”

Своју расправу закључује бокељски католик Дабиновић (1, стр. 128) овим речима:

“Овако како је устанак испао, он је наслов (титулус, ЛМК) на признање будућих покољења. Бока Которска је 1869 извршила своју задаћу да се залаже за опћу ствар и да научи друге како треба да се вјерује у будућност и добру звијезду свога народа.”

IV.

Устанак у Кривошијама и његов исход имали су великог утицаја на став Беча према Србима у целој Далмацији, па и у целој Аустро-Угарској. Беч је постао био према Србима неповерљив и лозинка је гласила: Отсад помагати Хрвате против Срба. Аустрија је то морала чинити тим пре што је већ бацила била око на Босну и Херцеговину; а њеним претензијама у овом правцу и њеном престижу уопште није ништа могло тако шкодити као пораз у Боки. Ако га, бар за неко време, није могла војнички да парира, покушала је да га политички неутрализира. У првом реду повлашћивањем

Хрвата на штету Срба. Ево шта о томе говори Србин католик Марко Цар, секретар Земаљског одбора (аутономне егзекутиве) у Задру (24, стр. 17):

“Кад је послје Првог бокелског устанка (1869) дошла у Далмацији на власт тзв. “Народна странка” (то је била хрватска странка која је одменила на власти дотадашње аутономисте италијанофиле, ЛМК), она убрзо скрену са старог, начелног пута, и удари новим клерикално-владиначким правцем, камо ју је нарочито гуркао признати првак и вођа њен, поп Миховил Павлиновић. Аустрији, која — потиснута из Немачке и Италије— бјеше истом окренула очи Балкану, требао је згодан савезник и она га нађе у католичким вођама народнога покрета у Хрватској и Далмацији. Кратковиди политичари с ову и с ону страну Велебита налетише на бечки љепак. Они повјероваше обећањима њемачког Дранга, као да ће им оно тобоже из гроба подићи Звонимирово краљевство, које је имало обухватити не само ужу Хрватску са Славонијом и Сријемом, него и Далмацију с Дубровником, Боку Которску с Босном и Херцеговином. Нестрпљивим родољубима бијаше јасно као два и два четири, да Аустро-Угарска монархија, из својих рођених интереса, мора да створи ту Велику Хрватску, па стога и сами пригрлише мисао како у првом реду треба сузбијати српске националне тежње, ваљало сломити српску снагу и доказати да Срба нема нигдје, најмање у истом запосједнутој Босни и Херцеговини. И тада се сва та уортачена сила обрете против српског живља. . .” . . . “Противници стадоше биједити далматинске Србе као непоуздане држављане, који тобоже теже преко граница Монархије. Згодну прилику за то умотрише ти честити људи у противности коју неке општине у Боки Которској у тај мах показаше увођењу тзв. домобранства. . . Ослањајући се на стародревне повластице, нека Кривошијска села бијаху потражила да се Бока опрости од давања својих момака у војску; али извјесне хрватске новине прихватише ту згоду да Србе далматинске опишу најцрњим бојама, те да на њих изазову сву строгост државне власти. . . За несрећу, кривошијски брђани почеше у томе да се оружаном руком противе новачењу за домобранство. Ово Павлиновићеви људи употребише као аргуменат против српске лојалности, и денунцијама тада не би краја. . . .” (стр. 44/5).

V.

Устанак у Боки сматран је као догађај далеко већег него локалног значаја и од стране конзула страних држава који су у својим извештајима респективним владама поклањали овом догађају нарочиту пажњу. И то конзули прилично удаљени од попришта борба. Извештавали су владе које директно нису ни најмање биле тангиране у том покрету.

Ови конзулски извештаји тек се сад, постепено, публикују. Ја сам случајно наишао на неке од њих. Тако на збирку извештаја Италијанског конзулата у Сарајеву, изашлу прошле године (4), коју ми је љубазно дао проф. Урбани у Трсту.

Затим један научни рад из дипломатске историје Немца Раисвица, рађен на основу извештаја конзула са Балкана пруском министарству иностраних дела (7).

Ту скоро су искоришћени извештаји руског конзула у Мостару Иларионова, и то у једној студији Кондратјеве посвећене специјално Устанку 1869 (25). Студија је изашла у едисијама Совјетске академије наука 1958, и кратко је приказана у "Политици" од 14 децембра 1958. Мени, нажалост, није било могуће да ову расправу набавим, и то највише због тога, што нисам знао прецизно њен руски наслов. Иначе бих је, вероватно, могао добити преко једне књижаре у Цириху која нарочито набавља књиге иза Гвоздене завесе.

У Сарајеву пронађени извештаји италијанских конзула допиру само до почетка 1870, тако да садрже више непосредне утиске на основу вести допрлих у Сарајево него накнадна размишљања о домаћају устаничке победе. Но ипак има у њима веома интересантних запажања.

У извештају од 21 октобра 1869 (извештаји су поређани хронолошки, тако да није потребно цитирати стране дела) извештава конзул из Сарајева да су у Херцеговини предузете разне мере сигурности због устанка у Боки Которској. Између осталог треба спречити формирање чета "међу православним хришћанима" који би хтели да **"потекну у помоћ њиховим истоверним људима у Боки", "чије је становништво за три четвртине православно. . ."**

У извештајима од 6 и 13 новембра конзул и даље говори што је дознао о устанку у Боки и о турском страху да се он не прошири. Сматра да су турске предохране на свом месту, јер ако се "покрети у Которском пределу" смире, **"имаће одјека не само у суседним словенским областима, већ и у аустриској Хрватској која граничи са Босном на северо-западу."**

Толико се пажње поклањало овим устанцима у свим суседним земљама!

Најинтересантнији је извештај од 8 децембра 1869, чије ћемо делове текстуелно пренети, тј. превести на српски.

"Обустава борбе у Боки Которској, на коју се недавно решила аустриска влада, много је узнемирила овдашње локалне власти. . . . **јер јавно мишљење а нарочито оно код сопствених словенских поданика види у бокељском устанку престиж победоносног отпора трупама једног снажног царства и претерану подобност за будући жилави отпор.** Оно што може да наиђе у логичном следству догађаја у менталитету њиховог словенског становништва суседном попришту устанка не дозвољава им (турским властима, ЛМК) да остану мирне и скоро предвиђају штетне последице за себе у будућности. . . ." (Због тога су, каже, оправдане турске мере обезбеђивања).

"Иако се ја не усуђујем, због недостатка позитивних критерија, да оценим многострани страх локалних власти, не може се спорити да је речена обустава оружја, чија вест се ширењем све више повећава спомињући енормне губитке ау-

стриских трупа, пружила њима (турским властима) најпогоднију иако не баш најнесумњивију подлогу. Исто се тако не може спорити да, уколико би Босна и Херцеговина продужиле да буду сасвим мирне, **православно становништво нарочито Херцеговине већ своје досадашње скоро индиферентно држање мења у такво у коме се очитује несумњива симпатија и жеље за коначан пун успех упућен устаницима Боке, њиховим истоверницима.** ”

У поверљивом извештају италијанског конзула из Сарајева своме министру од 14 јануара 1870, саопштен је разговор конзулов са дром Јосифом Кешет, лекаром сарајевским и драгоманом Вилајета сарајевског “који се тек вратио из которског Херцегновог, где је провео последње месеце године по наредби босанског валије у проматрању бокељских устаника”.

“Он ми рече да су **аустриске трупе**, он је био очевидац последњег повлачења, **биле тучене од бокељских устаника на неискан начин**, чему је криво феноменално слабо искуство војсковођа, против којих је он сам чуо говорити аустриске официре у Котору. . . .”

У извештају од 5 фебруара 1870 пише италијански конзул изос.: **“Умирење Боке Которске изгледа да се овде просуђује, не знам с каквим правом, пре као капитулација Аустрије него као потчињавање устаника.** . . . .”

Савремени немачки политички историчар фон Рајсвиц, који је у тридесетим годинама овог века савесно претражио сва акта пруске дипломатије која су се односила на Србију од године 1866 до 1871 (7), изнео је и неке податке о првом Бокешком устанку. Тамо стоји на стр. 172—176:

“У аустриској Далмацији, у Боки Которској, избија 1869, услед неспретности управе, крвави устанак, а у јужно-словенским пределима Маџарске постепено провинцијализирање Војне Крајине ствара све ново и ново незадовољство. . . . .

У много јачој мери него постепено провинцијализирање Војне Границе **узбуђује Бокешки устанак од септембра 1869 до јануара 1870 духове свих Јужних Словена.**

Око пола хиљаде наоружане дружине побеђује Аустрију! Ти брдски чобани јужне Далмације не дозвољавају да се ландверски (“домобрански”) закон прошири на њихове жупе, јер то противуречи старим повластицама. Читаву ескадру флоте мобилише (Аустрија), 18 батаљона војске се одашиље на поприште, у Цариграду се, после два месеца пуна губитака закључује са Портом конвенција “за заједничко иступање” против устаника, један за другим фелдмаршалајтнант (дивизијски ђенерал) принуђени су да дају оставке, један напад за другим бива пуна четири месеца крваво осујећен и — **напослетку устаници побеђују — и тзв. Кнезлачки мир завршава спектакл са статус квоом: Неће се у Боки извршити домобрански закон.**

Овде се српска дружина бори за своја права., ту не граничи са центром пожара парализована Србија Намесништва, већ Црна Гора, Херцеговина и Босна, ту се не асимилира мирно

и отегљиво, него се ту оштро пуца и — побеђује!”

Розен, немачки научник (генерални конзул Пруске у Београду, ЛМК) упозорава још у почетку да Србија Намешништва неће никад активно да интервенише, и да су аустријске тврдње о руској и српској агитацији међу Бокељима лажне. “Једино је **Аустрија крива за овај устанак**. О некој преурањеној експлозији југословенског устанка, припремљеног панславизмом, не може бити речи.”

И писац у примедби демантује тврђење А. С. Дабиновића (“Позадина Бокељског устанка год. 1869”) да је у питању био утицај Бизмарков. Рајсвиц каже да се “у берлинским актима не налази ни најудаљенији повод за ову претпоставку, него напротив докази да је Бизмарк овај мали пожар осећао као неку сметњу” (стр.237).

VI.

Сад још неки страни текстови ван дипломатије. Многи страни писци су о томе писали на свим европским језицима, па су се такве публикације протезале све до Првог светског рата, када су догађаји у Српству бацили били привремено у засенак кривошишке подвиге.

Ми немамо овде много података, нити бисмо их могли све објавити. Но неке ћемо ипак споменути.

У првом реду једну немачку књигу изашлу 1876 а посвећену “Јужнословенском питању у Аустрији” (28). Те године је изашла по други пут, што значи да је прво издање временски било далеко ближе Кривошиском устанку. Та књига несумњиво претставља официјезно гледиште бечких владајућих кругова. У њој се Кривошије грдно нападају, називају разбојницима и главосечама итд. Аутор је означен само иницијалима.

На стр. 61 и даље говори о Кривошиском устанку, наглашујући да рекрутовање није био изговор за устанак, него стварни повод. Узима у одбрану тадашњег гувернера Далмације генерала Вагнера, који је наследио Србина генерала Лазара Мамулу. Вагнер је ипак жртвован ради неуспеха са устаницима, и преговоре је водио нови, тек тада именовани гувернер, барон Родић, опет Србин православне вере као Мамула. Беч је сматрао да ће он повољније услове добити од устаника.

Родић је закључио мир, а онда је и он од германских кругова жестоко нападнут. Цитирана књижица узима га у одбрану. Ево шта тамо дословце стоји:

“Овај **Кнезлачки пакт** сматра се погрешно као дело садашњег гувернера барона Родића. **Родић је добио најмеродавнију заповест да васпостави мир по сваку цену, јер се он (тј. мир) није могао силом да наметне**. Свакако да тај мир инволвира један војнички преступ и један војнички злочин, али Родић не сноси ни најмање кривице за њега.”

Може ли бити јаснијег доказа о тоталној капитулацији аустријске војске? Игречно се каже да се устаници нису мочли победити. Кривицу ће да траже у неком аустријском коман-

данту, али победу нису могли да очекују. Није Кнезлачки мир био компромис, како га хоће да претставе нека лица, већ несумњива српска победа. Горњи став то најречитије доказује.

Узимајући и даље у одбрану генерала Родића, писац каже: “Родић је, нема сумње, на свом месту. Као Мамула, грчке вере, он је прирастао за срце Бокељима и заливљанима.”

Сад један податак из француских извора. Он је мало доцнији од претходног, а налази се у монументалном Компендију Географије чувеног француског географа Реклија (књига под 29, том III, стр. 248). Тамо стоји:

“Год. 1869 побунише се кривошиски брђани против владе, и захваљујући неосвојивим утврђењима којим их је снабдела природа они поразише све одреде који су били послани против њих. У само једном окршају, у Маинама, биле су две чете регуларне армије потпуно уништене а да Кривошијани нису изгубили ниједног човека. **На крају, Аустрија не нађе друго средство да васпостави свој ауторитет него да призна брђанима све оно што су тражили од ње:** место пореза само обичан поданички данак и ослобођење од војне службе.”

Годину-две иза тога писао је италијански писац Модрић на италијанском језику, у књизи посвећеној Далмацији(23) ово о Боки:

“Снажни, срчани, неустрашиви, Бокељи приморци уживају светски глас ваљаних морнара, а горштаци заузимају одлично место у ратним подвизима. . . И дан-дањи наћи ћете у међународној пловидби леп број поморских капетана Бокеља. На гласу су ради неустрашивости, хладнокрвности и хитрине. А да горштаци нису још изгубили свој ратнички дух, показао нам је пре десет година Кривошиски устанак. **Пола хиљаде Кривошија имали су смелости да се подигну против једне моћне империје. . . .**”

Један немачки путописац из почетка овог века (око г.1905) дао је опис својих путовања по Далмацији и Црној Гори (22), па се осврнуо и на оба Кривошиска устанка. Најпре на страни 294 каже да доласком са католичког севера “са Бокком путник наступа у предео грчко-католичких Срба” (он је хтео рећи православних, што Немци, али не и Аустријанци, јако мешаху, ЛМК). Затим вели на стр. 300:

“Кривошије изнад Рисна нису хтели да чују за војну службу. Они се подигоше на устанак 1869 и принудише њихове глачитеље на један сраман мир. Поставши тиме обесни, покушали су 1881 то исто, и подлегоше. Јер сад су већ знали (Аустријанци) како ће овим тврдоглавим људима да дохакају: запалише им њихове колибе покривене сламом и опустошише њихова поља. За тај диљ нису били изабрани немачки пукови, јер они не би били довољно безобзирни, него словенски пукови, на које се могло поуздати. Заиста су вршљали као варвари. Енглези су се после у Бурском рату поучили њиховим примером.

Тако ми је причао један аустриски официр у Котору.

Отада, Кривошије су пустош, али на њиховим висовима
стрши неколико гордих форова. *Solitudinem faciunt, pacem
appellant.* (Tacitus).”

Ове Тацитове речи српски значе: “Направе пустош а кажу
да је то мир” (“називају га миром”). То се односи на Други
кривошишки устанак, који је вођен 1881/2 и који није успео,
јер се Аустрија годинама на њега спремала, јер Кривошије
нису имали више турско залеђе у Херцеговини (тј. херце-
говачке Србе на које би се смели ослонити) и јер су послате
биле хрватске пуковније које су тамо жариле и палиле. У
том устанку је учествовао и пок. Љуба Јовановић, Ришња-
нин, бивши српски министар и академик. Он је као матурант
тада побегао у Србију и целог живота тамо остао.

Интересантно је овде навести и једног прохрватског писца
Аустријанца, дра Пилара, који је 1917 издао једну антисрп-
ску књигу преведену на хрватски за време “НДХ” (30).
Нико није тако жестоко заступао хрватске интересе као овај
словенски апостата и ни на кога се они рађе не позивају. Са
сувише обазривости, и померајући у незнању датуме за го-
дину унапред, он је казао на стр. 256 хрватског превода: “У
листопаду 1868 букне устанак у Кривошијама, који се сврши
у сиечњу 1869 за Аустрију не баш часним миром у Кнезлацу.”

То потврђује и аустриски војни историчар Хуго фон Чешка
у једној стручној расправи изашлој 1912 године (40). Он ка-
же чисто и бистро да је тај уговор “дубоко вређао наше вој-
ничке части.”

Е па дотле, а куда ће више!

ЈЕДНА ДОПУНА ТЕКСТА У I ОДЕЉКУ.

Постоји не само директна обавеза аустриског окупатора Боке, генерала Рукавине, да ће поштовати привилегије Бокеља, већ и једна друга обавеза врховних аустриских органа дата преко руског цара Александра I. Он је то учинио у једном писму владици црногорском Петру I. Митрополит Петар је у пролеће 1814 послао у Париз, где се налазио руски цар, свога пуномоћника сердара Сава Пламенца са писменом поруком и молбом Цару да Боку не преда Аустријанцима већ задржи за Црну Гору, која је новембра 1813 закључила са претставницима бокељских општина уговор о вечној заједници “уједињених провинција”.

Александар I је послао Владици одречан одговор 20 маја 1814, у коме је стојало:

“Сердар црногорски Саво Пламенац, послат од Вас, . . . предао ми је Ваше писмо. Ја сам га разумео, а тако исто и Сердарова саопштења да сте се у многим ратовима храбро показали. Али, пошто сам ја са својим савезницима учинио мир, нисам пропустио да размислим и о народу бокељском, и тако смо провинцију Котора ставили под заштиту аустриског цара, као њеног најближег суседа. Знамо да сте и Ви с вашим храбрим Црногорцима помогли истерати непријатеља из Боке; због тога и препоручамо, ради опште среће тамошњег народа, да не само не сметате аустријској војсци да уђе у градове, него и да народ бокељски посаветујете да нас послушају, за срећу њихову, и да се неprotиве аустриском двору. **Уверите народ бокељски да ће сва своја права и преимућства, која је од давних времена уживао, на исти начин у потпуности уживати и даље.**”

(Douchan Lekich, *La politique exterieure de Pierre I Petrovitch*, p. 256.)

Последње речи у овој царевој поруци су од необичног значаја. Из њих проистиче да је **Русија пристала да Боку уступи Аустрији само под условом да ова и даље поштује вековне повластице Бокеља**. Руски цар не обећава ништа од себе, већ у име аустриског цара. Тиме ове аустриске обавезе добивају међународно-правни значај, поред високог моралног ауторитета руског владара, тада на врхунцу своје славе, који то у личном писму саопштава Црногорском владици. Он то не чини приватно и тајно, **већ моли Владика да он “увери народ бокељски” да ће му “права и привилегије” до тада уживане и надаље бити поштоване. Он то има Бокељима да свечано саопшти у име Руског цара као неког гаранта ових обавеза учињених према њему.**

Мада је ова порука руског цара Бокељима морала бити позната, нико је није 1869 истицао. Чак ниједан страни писац. Срећним случајем, ми смо накнадно дошли до ње, па молимо читаоце да је идејно уврсте на стр. 8 ове књиге на крају 2 алинеје, а испред речи “То је главни разлог. . .”

ЛИТЕРАТУРА

1.) Антун Стј. Дабиновић, Позадина бокељског устанка год. 1869. Рад Југословенске академије знаности и умјетности, књ. 237. Загреб 1929, стр. 71—128. (Књига је штампана латиницом).

2.) Ђорђе Самарџић, свештеник: Заклетва кривошијских усташа. Цртица из Кривошијског устанка. — Споменица манастира Савине, пригодом прославе деветстогодишњице Мале Савинске цркве 1030 — 1930. Уредио еп. синђел Јеротеј Петковић. Котор 1930.

3.) Устанак у Боки Которској 1869. С чешког превео Стојан Новаковић. У Београду 1870.

4.) П. Митровић и Х. Крешевљаковић, Извештаји Италијанског Конзулата у Сарајеву (1863—1870 године). Научно друштво НР Босне и Херцеговине. Грађа књ. V. Одјељење историско—филолошких наука. Књ. 3. (латиницом).

5.) Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија 1814 — 1894.

6.) Hermann Wendel, Bismarck und Serbien im Jahre 1866. Berlin 1927.

7.) Johann Albrecht von Reiszitz: Belgrad—Berlin, Berlin—Belgrad 1866—1871. Muenchen und Berlin 1936.

8.) Carlo Yriatre, La Dalmazia, Milano 1878.

9.) Charles Yriatre, Les Bords de l' Adriatique et le Montenegro. Paris 1878.

10.) Drei slavische Volksstaemmen im oesterreichischen Albanien. "Globus" fuer 1869, Jahrg. XVI, S. 223. (Uebertragen aus der Wiener Zeitung "Wanderer").

11.) J. G. A. Suedslavisches Land und Volk. I. Das suedlichste Dalmatien.— "Das Ausland" fuer das Jahr 1882.

12.) A. Steinitzer, Dalmatien. Monographien zur Erdkunde. Band 42. 1930.

13.) Дионисије Миковић, Српско—православно бококоторско владичанство, Дубровник 1908.

14.) Lodovico Vulicevic, Partiti e lotte di Dalmazia. Trieste 1875.

15.) Arthur Achleitner, Reisen im slavischen Sueden (Dalmatien und Montenegro), Berlin 1913.

16.) Хамдија Капиџић, "Застава" о Босни и Херцеговини. Књ. I, Сарајево 1953. Књ. II Сарајево 1953.

17.) Д-р Лујо Бакотић, Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до Уједињења. Едиција: Српски народ у XX веку, књ. 18. Београд 1938.

18.) Ненад М. Симић, Једна непозната Јакшићева композиција. Београдски лист "Република" од 19 јуна 1956.

19.) Ненад М. Симић, Из наше културне историје. Непозната композиција Ђуре Јакшића. Београдски лист "Политика" од 6 августа 1956.

20.) Дон Нико Луковић, Бока Которска, Културно—историски вођ. Цетиње 1951.

- 21.) Е. Ј. Цветић, Споменици Јагодине, II Ниш 1914, стр.25.
- 22.) L. Passarge, *Dalmatien und Montenegro. Reise—und Kulturbilder.* Leipzig sine anno.
- 23.) Modrich, *La Dalmazia.* oko 1880.
- 24.) Марко Цар, Сава Бјелановић. Један поглед на писца. Мала библиотека Матице Српске у Дубровнику. Дубровник 1911.
- 25.) В. Н. Кондратјева, К историји устанка у Боки Которској 1869 године, Научни записи Института Славистике СССР, XVI, 1958. Москва (на руском језику).
- 26.) Владимир Ђоровић, Кривошки Устанак. Народна Енциклопедија СХС, суб воце.
- 27.) Милан Прелог, Војновић Ђуро гроф, Народна Енциклопедија СХС, суб воце. (У издању ћирилицом је први том, у издању латиницом последњи том; зато се не означује по томовима и странама).
- 28.) K. v. Th. . *Oesterreich und suedslavische Bewegung*, II Aufl., 1876.
- 29.) *Nouvelle Geographie universelle, La terre et les hommes* par Elisee Reclus, III tome, Paris 1878.
- 30.) L. von Suedland, *Juznoslovensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja. Preveo s njemackog Fedor Pucek.* Zagreb 1943. Izdanje Matice Hrvatske. (Original: *Die suedslawische Frage und der Weltkrieg*, Wien, 1918.)
- 31.) Живко Марковић, Говор Ђуре Јакшића поводом Бокешког устанка на омладинској беседи у Јагодини 1870 године. Летопис Матице Српске за мај 1959 (књ. 383, св. 5), стр. 464 ид.
- 32.) Л. М. Костић, Кривошки Устанак, “Развигор”, Јоханесбург, Јужна Африка, год. IV, број 22.
- 33.) Л. М. Костић, Кнезлачки Мир, “Слобода”, Чикаго, 19 маја 1954.
- 34.) Л. М. Костић, Неки детаљи о бокешким устанцима под Аустријом, “Канадски Србобран”, Хамилтон, 28 фебруара 1957.
- 35.) Georg von Alten—Hans von Albert. *Handbuch fuer Heer und Flotte. Enzyklopaedie der Kriegswissenschaften und verwandter Gebiete. V Band.* Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart, 1913.
- 36.) Francis Smith—Georg von Alten. *Die Kriege von Altertum bis zur Gegenwart.— Handbuch fuer Heer und Flotte, Sonderband IX, S. 677.*
- 37.) Константин Јиречек, Историја Срба, превео и допунио Јован Радонић, II св. 1923, стр. 104.
- 38.) Ђуро Суботић, Кривошки устанци (поводом осамдесетогодишњице Првог кривошког устанка), “Историски записи”, Цетиње, св. за јули—септембар 1949.
- 39.) Гојко Т. Павловић, Деведесетогодишњица Првог Кривошког устанка. “Слобода”, Чикаго, бројеви од 1 и 20 августа и 1 септембра 1959.
- 40.) Hugo von Czeschka, *Die Aufstaende in Sueddalmatien in der Jahren 1869—70 und 1881—82. Behelf zum Studium der Kriegsgeschichte.* Wien 1912.

САДРЖАЈ

	Страна
Предговор	3
I. Зашто је дошло до побуне.	7
II. Ко се и где бунио.	13
III. Верски акт пре започињања борбе.	22
IV. Ток борбе.	25
V. Неке појединости из борбе.	31
VI. Покушаји смирења и Мир на Кнезлацу.	36
VII. Одјек Бокелског устанка и Кнезачког мира.	40
Једна допуна текста у I Одељку.	50
Литература.	51

КЊИГЕ ШТАМПАНЕ У ШТАМПARIЈИ К. СРБОБРАНА

- 1.) МЕГАЛОМАНИЈА ЈЕДНОГ МАЛОГ И НЕСКРУПУЛОЗНОГ НАРОДА.
Написао др. Лазо М. Костић (Л. П. Поповић).
Издање С. Н. Одбране у Канади. Библиотека "СРПСКА КЊИГА" II, 1955.
- 2.) ЧИЈА ЈЕ БОСНА?
Написао др. Лазо М. Костић.
Издање Часописа "БРАТСТВО", 1955 године.
- 3.) ПРИМЕРИ ХИЉАДУГОДИШЊЕ КУЛТУРЕ ХРВАТА, књ. III.
Написао др. Лазо М. Костић.
Издање С. Н. Одбране у Канади, 1956 године.
- 4.) ПРАВИЛА С. Ц. Ш. ОПШТИНЕ "СВ. О, НИКОЛЕ" У ХАМИЛТОНУ, 1957 г.
(Штампано бесплатно).
- 5.) ПРАВИЛА К. С. СЕСТАРА У НИАГАРА ФАЛСУ, 1957 г.
(Штампано бесплатно).
- 6.) ПРИМЕРИ ХИЉАДУГОДИШЊЕ КУЛТУРЕ ХРВАТА, књ. IV.
Написао др. Лазо М. Костић.
Издање С. Н. Одбране у Канади, 1958 године.
- 7.) ПОДМОРНИЧАР ПАЈА САЛАШЕВ . . . и друге приповетке.
Написао Властимир С. Петковић.
"Забавна Библиотека" Канадског Србобрана, књ. I. Издање 1958 године.
- 8.) СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА, књ. I.
Написао др. Лазо М. Костић. Издање пишчево, 1958 године.
- 9.) ВИДОВДАНСКЕ БЕСЕДЕ у Канади и Америци 1958 године,
др-а Л. М. Костића. Издање Канадског Србобрана, 1958 г.
- 10.) ГАВРИЛО ПРИНЦИП.
Написао Момчило Вуновић—Бирчанин.
Издање С. Н. Одбране у Канади, 1959 године.
- 11.) СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА, књ. II.
Написао др. Лазо М. Костић. Издање пишчево, 1959 године.

У Ш Т А М П И

ОБМАНЕ И ИЗВРТАЊА КАО ПОДЛОГА НАРОДНОСТИ.
Написао др. Лазо М. Костић (Л. П. Поповић).
Издање С. Н. О. у Канади. Библиотека "СРПСКА КЊИГА", III.

Кривошляпий.